CHAPTER 1

ATATÜRK DÖNEMİ TÜRK - YUNAN İLİŞKİLERİ

TURKISH - GREEK RELATIONS DURING ATATURK'S ERA

Nilüfer ERDEM*

*Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul, Türkiye

E-mail: nilerdem@istanbul.edu.tr

DOI: 10.26650/B/AA09.2021.009.01

ÖZ

Lozan Antlaşması sonrasındaki ilk yıllarda Türkiye'yle Yunanistan, arda kalan problemlerine çözüm aramışlardır. Örneğin Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi ile alakalı bazı gelişmeler iki ülke ilişkilerinin gerilmesine sebep olmuştur. Diğer taraftan gerek Türkiye'de gerekse Yunanistan'da sosyal, kültürel ve ekonomik pek çok etkiye sahip olan mübadeleden kaynaklı problemler yaşanmıştır. Sorunların aşılabilmesi 1928'de Venizelos'un Yunanistan'da yeniden iktidara gelmesi ve iki ülke arasında karşılıklı ziyaretlerin başlamasıyla mümkün olabilmıştır. 10 Haziran 1930 Ankara Sözleşmesi ile Türkiye ve Yunanistan arasında nüfus mübadelesinden kaynaklanan sorunlara çözüm getirilmiştir. 30 Ekim 1930'da imzalanan antlaşmalarla ise iki ülke arasında siyasal, ekonomik ve askeri yakınlaşma yanında, diplomatik yakınlaşma da sağlanmıştır. Şüphesiz deneyimli bir siyasetçi olan Venizelos, Gazi Mustafa Kemal'in liderlik ettiği Türkiye'nin "yurtta sulh, cihanda sulh" ilkesiyle hareket ettiğinin farkındaydı. Bu sebeple de Gazi Mustafa Kemal'i 1934 yılında Nobel Barış Ödülü'ne aday göstermiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında Yunan kamuoyu, Türk inkılabına temkinli yaklaşmıştır. Ancak Türk-Yunan ilişkilerinin düzene girmesiyle birlikte tutum değiştirmiş ve Yunan basını Türk inkılabı ile ilgili pozitif yönde değerlendirmeler yayınlamıştır. Yunan kamuoyunun Türk inkılabı konusundaki ilgisi, kadın hakları başta olmak üzere toplumsal alandaki inkılaplar üzerinde yoğunlaşmıştır. Yunanistan'da 1933 yılının Mart ayında Panagis Çaldaris'in iktidara gelmesi Türk-Yunan ilişkilerini etkilememiştir. Aksine Çaldaris Türk-Yunan ilişkilerine büyük önem vermiş, iktidarda olduğu dönemde karşılıklı ziyaretler devam etmiştir. Bu dönemde iki ülkenin sınır güvenliğini güvence altına almak, ekonomik ve ticari işbirliğini sağlamak konularında antlaşmalar imzalanmıştır. Türkiye ile Yunanistan'ın yakınlaşması Balkan Antantı'na da zemin hazırlamıştır. Ancak 1930'ların ikinci yarısında Türk-Yunan ilişkilerinde ağırlık, askeri ve siyasi konulardadır. Bunun da sebebi II. Dünya Savaşı'nın ayak sesleridir.

Anahtar Kelimeler: Yunan, Venizelos, Mübadele, Balkan Antantı, Nobel Barış Ödülü

ABSTRACT

In the first years after the Treaty of Lausanne, Turkey and Greece sought for solutions to some remaining problems. For example, some developments related to the Fener Greek Orthodox Patriarchate caused tension between the two countries. However, both countries experienced problems socially, culturally and financially, as a result of the exchange. It was possible to overcome the problems when Venizelos came back to power in Greece in 1928 and mutual visits between the two countries were initiated. The Ankara Agreement on June 10, 1930 brought solutions to the problems which had arisen from the population exchange between Turkey and Greece. With the treaties signed on October 30, 1930, diplomatic rapprochement was achieved between the two countries, as well as political, economic and military rapprochement. Undoubtedly as an experienced politician, Venizelos was aware that Mustafa Kemal led Turkey through a “peace at home, peace in the world” policy. For this reason, he nominated Mustafa Kemal for the Nobel Peace Prize in 1934. Greek public opinion in the early years of the Republic of Turkey was reserved about the Turkish revolution. However, as Turkish-Greek relations became regular, the attitude changed and the Greek press published positive evaluations about the Turkish revolution. The interest of the Greek public in the Turkish revolution focused on social reforms, especially on women’s rights. The coming to power of Panagis Tsaldaris in March 1933 in Greece did not affect Turkish-Greek relations. On the contrary, Tsaldaris attached great importance to Turkish-Greek relations and mutual visits continued during his period in power. In this period, agreements were signed to ensure the border security of the two countries and to ensure economic and commercial cooperation. Greece’s rapprochement with Turkey prepared the ground for the Balkan Entente. However, in the second half of the 1930s, Turkish-Greek relations were focused heavily on military and political issues. The reason for this was the bell tolling the coming Second World War.

Keywords: Greek, Venizelos, Exchange, Balkan Entente, Nobel Peace Prize

Extended Abstract

The Treaty of Lausanne, which represents an important turn in Turkish-Greek relations, eliminated the main causes of friction between the two states. Despite this, the first years after the Treaty of Lausanne were spent looking for solutions to the remaining problems. The main problems often arose from the different interpretation of the articles of the treaty by the two states. The first of these problems is related to the Greek Orthodox Patriarchate of Fener.

At the Lausanne conference, the issue of the Greek Orthodox Patriarchate of Fener was raised, but this issue was not regulated by any article in the text of the treaty. Therefore, the patriarch and the officers in charge of the Patriarchate were considered Turkish officers. Their appointment would take place when the Turkish government deemed it appropriate. In addition, the patriarch lost the property of being a “ethnarch”. But Greece found it difficult to accept Turkey’s determination that it would not involve anyone in its internal affairs regarding the Patriarchate, being a Turkish institution. The Patriarchate problem was overcome by the election of Vasilios Georgiadis as patriarch on 13 July 1925.

In the years after Lausanne, the Greeks were also concerned that the Turkish Orthodox Patriarchate might settle in Fener. The Turkish Orthodox Patriarchate was established in

September 1922. Papa Eftim, the leader of the Turkish Orthodox, was a person who earned the appreciation of Gazi Mustafa Kemal through his efforts.

After Lausanne, Turkey and Greece were the scene of a large population movement that would have many social, cultural and economic impacts. On January 30, 1923, according to the “exchange protocol” between Turkey and Greece, it was decided that the exchange of Greek Orthodox Turkish citizens who had settled on Turkish territory and Greek Muslims who had settled in Greece would begin from May 1, 1923. Along with the Greeks of Istanbul, Gokceada and Bozcaada, the Turks of Western Thrace were excluded from the exchange. In fact, after Greece’s defeat in Anatolia, many Greeks, as well as some Armenians, Syrians and Circassians, emigrated to Greek territory before 1923. It was important for Greece to send Muslims living on its territory to Turkey to accommodate these migrants living in difficult conditions. Turkey, on the other hand, in the period that began after the war of Independence, was trying to repair the places that had been destroyed. The cultivation of soils, olive groves and vineyards was important for Turkey.

After the exchange decision, both countries had problems with the transplantation and placement of immigrants to be exchanged. Those who came to Turkey were mainly settled in Edirne, Kırklareli, Istanbul, Kocaeli, Bursa, Balıkesir, Manisa, Niğde, Samsun and Çanakkale. In Greece, the immigrants were settled in Western Thrace, the Aegean islands, Thessaly, Crete and Mora, mainly in Macedonia and Central Greece. At this point, we should note that the demographic structure of the region has changed due to those immigrants placed in Western Thrace. The number of immigrants arriving in Turkey was 500 thousand. 1.2 million have been sent for Greece. After the exchange, 1993 immigrant neighborhoods were formed in Greece.

The exchange of such a large population changed the demographic structure of both countries, making them more homogeneous, accelerating the processes of becoming a nation-state for both countries. Although it took a while for the immigrants and native population in both countries to adapt to each other, as a result of the exchange, good things have emerged from the exchange of culture. The long-term impact on the economy of the country where the immigrants were placed is positive. However, we need to think that leaving the places where people were born and raised may have caused them trauma. For this reason, the subject of exchange has been covered in stories, novels and films both in Turkey and Greece.

Turkey and Greece have met from time to time to solve the problems left over from the exchange. At this point, it is necessary to remember the Treaty of Ankara and Athens.

But overcoming these problems was possible with Venizelos' electoral victory in August 1928. During this period, one of Venizelos' most important goals in his foreign policy was to eliminate problems with his border neighbors. Just eleven days after his election victory, he sent a letter to Turkish Foreign Minister Tevfik Rüştü (Aras) and Prime Minister Ismet (Inönü), indicating that a Turkish-Greek Treaty of friendship and non-aggression could be signed. No doubt, Venizelos was aware that Turkey, led by Mustafa Kemal, was acting on the principle of "peace at home, peace in the world". A new negotiation process began when Turkey responded positively to Venizelos' letter. With the Ankara Convention of 10 June 1930, the problems arising from population exchange between Turkey and Greece were solved.

Venizelos visited Turkey with his foreign minister Mihalakopoulos in October 1930. During his visit, Venizelos, who also participated in the October 29 Republic Day celebrations, returned to Greece impressed by Turkey and especially Ankara. The main reason Venizelos was so influenced by Ankara was because Ankara, which was a village-looking city before it became the capital, was so developed in a short time. Venizelos also returned to his country under the impression that Mustafa Kemal paid great attention to women and that Turkey had destroyed religious fanaticism. It should also be stated that in the early years of the Turkish Republic, Greek public opinion approached the Turkish revolution cautiously. The arrangements for nationalisation were carefully monitored by Greek public opinion. But with the formation of Turkish-Greek relations, Greek public opinion changed its attitude, and the Greek press published positive assessments of the Turkish revolution. The interest of the Greek public opinion in the Turkish revolution was focused on the revolutions in the social sphere, especially women's rights. In particular, the rights granted to Turkish women surprised the Greek public.

Three treaties were signed during the visit of Greek officials to Ankara. These treaties, signed on 30 October 1930, were the Treaty of friendship, neutrality, reconciliation and arbitration, the Protocol on the limitation of Naval Forces and the Treaty of residence, trade and navigation. As a result of these treaties, political, economic and military and diplomatic rapprochement between Turkey and Greece was achieved. The friendship of Turkey and Greece brought solutions to some of the problems of the Turks in Western Thrace and made them feel more secure. However, it is necessary to admit that in this friendship, there are traces of the possibility of a new war and the economic depression of 1929. In October 1931, Ismet (Inönü) and Tevfik Rüştü (Aras) visited Greece. When Venizelos nominated Mustafa Kemal for the Nobel Peace Prize in 1934, he underlined the Turkish President's contribution to peace in the Near East.

Panagis Chaldaris' victory in the elections held in Greece in March 1933 did not affect Turkish-Greek relations. On the contrary, Chaldaris placed great importance on Turkish-Greek relations, and mutual visits between the two countries continued during his time in power. During this period, treaties were signed on the issues of ensuring the border security of the two countries and ensuring economic and commercial cooperation. Good relations between Turkey and Greece also laid the groundwork for the Balkan Pact. In contrast to all these positive developments, the adoption of the "law on the non-wearing of certain guises (clothes)" by the Grand National Assembly of Turkey on December 3, 1934 caused a crisis in Turkish-Greek relations that lasted about a month. This was due to the fact that the Greeks thought that the Orthodox clergy in Turkey could not wear robes because of the law. In this regard, the Turkish government had to enlighten the Greek government about the purpose of the law.

In 1936, Greece did not block Turkey's demands on the issue of the Straits. Mutual visits continued between 1937 and 1938. In the second half of the 1930s, however, Turkish-Greek relations were mostly concentrated on military and political issues. The reason for this was the approach of the Second World War.

In the tenth year of the Republic of Turkey, a plaque was placed in the house where Mustafa Kemal was born in Thessaloniki, stating that "the great innovator of the Turkish nation and the protector of the Balkan Antant" was born in this house. The house was purchased by the municipality of Thessaloniki on February 13, 1937 and given to Mustafa Kemal Atatürk. After his death, the Greek press commemorated Mustafa Kemal Atatürk for weeks and published his detailed biographies. In these articles, it was stated that the Greek people sincerely shared the grief of the Turkish people.

Turks and Greeks have lived side by side in the Ottoman Empire for centuries and have shared much cultural heritage. Even so, Turkish-Greek relations became complicated from time to time. First of all, each side has memories left on the other's land. Friendship in Turkish-Greek relations increases the peace of the Turks of Western Thrace in Greece and the Greeks of Istanbul in Turkey. The period we have examined shows that sometimes great patience and determination are required to solve the problems in the relations of the two countries. The fact that the two countries could overcome big problems a decade after fighting shows that all problems can be overcome. All that is needed for this is leaders who will adopt the principle of common sense and peace.

20 Kasım 1922’de açılan Lozan Konferansı 21 Kasım’da çalışmalarına başlamış, ancak bazı konularda çıkan anlaşmazlıklar neticesinde kesintiye uğramıştır. 23 Nisan’da yeniden başlayan görüşmeler 24 Temmuz 1923’te Barış Antlaşması ve Eklerinin imzalanması ile sona ermiştir (Soysal, 2000, s. 71-77). Lozan Antlaşması Doğu Trakya’yı Türkiye’ye, Batı Trakya’yı Yunanistan’a vermiş, iki ülke arasında Meriç Nehri’ni sınır kabul etmiştir. Ayrıca Yunanistan Karaağaç’ı savaş tazminatı olarak Türkiye’ye vermiştir. Çanakkale Boğazı önündeki Gökçeada, Bozcaada ve Tavşan Adaları Türkiye’ye verilirken, Ege adaları olarak anılan Semadirek, Limni, Midilli, Sakız, Sisam ve Nikarya askersizleştirilmeleri şartı ile Yunanistan’a verilmişlerdir (Düstur, 1931, 3/5, s. 19-26).

Lozan Antlaşması’nda “Azınlıkların Korunması” başlığı altındaki maddelerle, Türkiye’nin tüm halkının yasalar önünde eşit olacağı, Türkiye’nin Müslüman olamayan azınlık mensubu Türk yurttaşlarını Müslümanlarla özdeş medeni ve siyasal haklardan yararlandıracağı, kendi okullarında öğretim görmeleri ve dini inançlarının gereklerini yerine getirmeleri konusunda kolaylık göstereceği hükme bağlanmıştır. Yunanistan da kendi topraklarındaki Müslümanları aynı haklardan yararlandıracaktır (Düstur, 1931, 3/5, s. 36-42). Ayrıca “Türk ve Rum¹ Nüfus Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol” ile Türk topraklarına yerleşmiş Rum Ortodoks dininden Türk uyrukları ile Yunanistan topraklarına yerleşmiş Müslüman dininden Yunan uyruklarının zorunlu mübadelesine gidileceği hükme bağlanmıştır. Ancak İstanbul Rumları ile Batı Trakya Müslümanları (Türkleri) mübadele dışı tutulmuşlardır (Soysal, 2000, s. 185-191).

Türkiye açısından Mondros Ateşkes Antlaşması ile Sevr Barış Antlaşması’nın hükümlerinin geçersiz kılınması anlamına gelen Lozan Antlaşması’nı Yunanistan’daki ihtilal hükümetinin kabul etmesi kolay olmamış, Venizelos’un Atina’yı büyük güçlerin desteğine sahip olmadıkları konusunda uyarması gerekmiştir (Gonatas, 1958, s. 266-267). Lozan Antlaşması Yunan kamuoyu tarafından da fazlaca tartışılmamış (Embros, “İ İpodohi Tis [Kabulü]”, “İ Entiposis Ek İrinis [Barışın Yarattığı Etki]”, 25 Temmuz 1923, s. 1-2), içinde bulunulan koşullarda başka türlüünün olmadığının ifade edilmesi ile yetinilmiştir (Embros, “To Parelthon Odigos [Geçmiş Rehberdir]”, 25 Temmuz 1923, s. 1).

1. Lozan Antlaşması’nın Gölgesinde Türk Yunan İlişkileri

Türk-Yunan ilişkilerinde önemli bir dönemeç teşkil eden Lozan Antlaşması iki devlet arasındaki sürtüşmenin temel nedenlerini ortadan kaldırsa da, takip eden yıllar antlaşmanın

1 Çalışmamızda Ortodoks olan, Yunanca konuşan (Rumca dediğimiz dil çok hafif şive farklılığı ile Yunancanın aynıdır) Osmanlı ve daha sonra Türk uyruklu olan azınlık mensuplarını “Rum” ifadesiyle andık. Yunanca konuşan, Ortodoks Yunanistan vatandaşlarını anmamız gerektiğinde “Yunan” kelimesini kullandık. Ancak Rumlar ve Yunanların iç içe geçtiği durumlarda “Helen” sözcüğünü tercih ettik.

gölgesinde ve antlaşmadan arda kalan problemlerin çözümünü aramakla geçmiştir. Temel problemler genellikle antlaşma maddelerinin iki devlet tarafından farklı yorumlanmasından kaynaklanmıştır. Kaldı ki Lozan sonrası her iki ülkenin sosyal, ekonomik ve kültürel yapısında köklü değişimler yaşanmıştır.

1.1. Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi İle İlgili Tartışmalar

Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin kuruluşundan itibaren, en şaşıla günlerini Osmanlı idaresi altında yaşadığı söylenebilir. Ancak Mondros Mütarekesi'nden sonra ortaya çıkmış olan otorite boşluğundan yararlanarak Helen milliyetçiliği adına pek çok faaliyette bulunmuştur (Üçüncü, 2014, s. 198-199). Patrikhane 1919 Martında yaptığı açıklama ile Rumların Osmanlı hükümeti ile hiçbir bağlarının kalmadığını açıkladığı gibi, aynı yıl içinde gerçekleştirilen seçimlere katılmalarına da izin vermemiştir (Atalay, 2001, s. 120). Yunanistan'ın emellerine hizmet eden girişim, teşkilat ve cemiyetleri desteklemiştir (Yıldırım ve Sofuoğlu, 2010, s. 123-133). Özellikle 8 Aralık (25 Kasım) 1921'de² Meletios³ Metaksakis'in (Güllü, 2017, s. 79-87),⁴ IV. Meletios adıyla patrik seçilmesinden sonra (Nanakis, 1988, s. 17), Osmanlı hükümeti ile patrikhane gerginliği en üst seviyeye ulaşmıştır (Macar, 2003, s. 65). Meletios, Yunan emellerine hizmet eden konuşmalar yaptığı gibi, Yunan ordusuna destek vermek üzere gönüllü ordu teşkil edilmesine yardımcı olmuş ve dünya kamuoyuna Anadolu'daki mücadeleyi Müslümanlarla Hristiyanların mücadelesi olarak yansıtmaya çalışmıştır (Üçüncü, 2014, s. 199-200). Bu sebeptendir ki 25 Aralık 1922'de Gazi Mustafa Kemal (Atatürk),⁵ Le Journal muhabiri Paul Herriot'ya Çankaya'da verdiği demeçte patrikhaneden “...bir fesat ve hıyanet

- 2 Yunanistan 13 Şubat 1923'e kadar eski, yani Julius takvimini takip etmiştir. Bu tarihten itibaren Gregorius takvimini kullanmıştır. Julius takvimi, Gregorius takviminin 13 gün gerisindedir. Türkiye de 1 Ocak 1926 itibarıyla Gregorius esasına dayalı miladi takvime geçmiştir. Bu takvim, Gregoryan takvim adını da taşımaktadır. Çalışmamızda Julius takvimi parantez içerisinde gösterilmektedir.
- 3 Yunancanın Türk Alfabesi kullanılarak yazılış konusunda Türkiye'de kurum ve kişilerin farklı uygulamalara gittikleri görülmüştür. Suat Sinanoğlu, Türk Tarih Kurumu, Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi, Millî Kütüphane uygulamaları buna örnek olarak gösterilebilir. Biz, kullanılan transliterasyon uygulamalarından hiç birini benimsemedik. Çünkü bizim kanaatimize göre, bunların hiç birinde Yunanca okunuş tam olarak karşılanamamaktaydı. Bu esasen, Yunancada i, e ve o gibi seslerin birden fazla harfle karşılanmasından ve bunların farklı olarak belirtilmesi gerektiğinden kaynaklanan bir zorluktu. Tüm bunları düşünerek çalışmamızda Yunanca kelimelerin okunuşunu esas aldık ve kelimenin Yunanca olarak en yakın okunuş şeklini vermeye çalıştık.
- 4 Meletios Metaksakis 1871 Girit doğumludur ve asıl ismi Emmanuil Metaksakis'tir. Bir mason olan Meletios, 1910'dan 1918'e kadar Kıbrıs Kilisesi'ne bağlı bir metropolitlik üstlenmiştir. Devamında Atina Metropolitliğine atanmış ve bu görevi 1920 Kasımına kadar sürdürmüştür. Sonrasında ABD'ye giderek, oradaki başpiskoposluğu örgütlemeye yönelik faaliyetlerde bulunmuştur.
- 5 21 Haziran 1934'te her Türk'ün öz adından başka soyadı da taşımaya mecbur olduğunu ifade eden “Soyadı Kanunu” kabul edilmiş ve Resmi Gazete'de 2 Temmuz'da yayınlanmıştır. Bunu müteakip Gazi Mustafa Kemal'e 24 Kasım 1934'te özel bir kanun ile “Atatürk” soyadı verilmiştir. (TC Resmi Gazete, 2 Temmuz 1934:1)
http://tbbm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d04/c025/tbbm04025007.pdf [Erişim 21.11.2019]

ocağı” olarak söz etmiştir (Atatürk Araştırma Merkezi, 2006, http://atam.gov.tr/wp-content/uploads/SÖYLEV_ORJİNAL.pdf, s. 457-458).

Lozan Konferansı’nda Türk heyeti, aslında pazarlık gücünü artırabilmek için (TBMM Gizli Celse Zabıtları, Cilt: 28, 2. İnikat, 3.Celse, s. 67) 16 Aralık 1922’de Mübadele Alt Komisyonu’na sunduğu bildiride, patrikhanenin yararlanmakta olduğu siyasi ayrıcalıkların ve kendisine organik bakımdan bağlı kurumların ortadan kalkmasından sonra varlık nedenini yitirdiğini söyleyerek Türkiye dışına çıkarılması gerektiğini ifade etmiştir. 26 Aralık 1922 oturumunda Yunan heyeti, Türk heyetinin iddialarını kabul etmediklerini açıklamıştır. Fransız heyetinin devreye girmesi ile Türk ve Yunan heyetlerine, patrikhanenin dünya işlerine ilişkin haklarına son verilerek İstanbul’da bırakılması ilkesine dayanan bir anlaşmayı incelemeleri tavsiye edilmiştir (Meray, 1969, s. 337-339). Alt komisyonda çözümsüzlüğe giren patrikhane meselesi 10 Ocak 1923’te birinci komisyona getirilmiş, neticede patrikhanenin siyasal niteliğinden sıyrılması ve sadece dini bir kurum olarak İstanbul’da kalması teklifi Türk heyeti tarafından kabul görmüştür (Meray, 1969, s. 324-332). Ancak Lozan Antlaşması’nda bu konu herhangi bir maddeyle düzenlenmemiş, Türk iç hukukuna bırakılmıştır (Türk Dış Politikası, 2003, s. 335).

Dolayısıyla patrikhane İstanbul’da bir antlaşma hükmüyle değil, tasarruf hakkı Türk Devleti’nde saklı kalmak kaydıyla bırakılmıştır ve patrik ile patrikhanede görevli memurlar Türk memurlarıdır. Bunların göreve getirilmeleri Türk hükümetinin uygun bulmasıyla gerçekleşebilecektir. Diğer taraftan patrik ve patrikhane, Osmanlı döneminde sahip olduğu siyasi ve idari hak ve imtiyazlarını kullanamayacağı gibi, patriğin resmi Türk kurumlarıyla cemaat arasında aracılık yapmakla ilgili görevi de kalmamıştır (Atalay, 2001, s. 220). Bir diğer ifadeyle “milletbaşı” olma vasfını yitirmiştir. Çünkü Lozan Antlaşması’nın daha önce de işaret ettiğimiz “Azınlıkların Korunması”na ilişkin hükümleri uyarınca, Müslüman olamayan azınlık mensubu Türk yurttaşları Müslümanlarla özdeş medeni ve siyasi haklardan yararlanabilecek ve Türkiye’nin tüm halkı, yasalar önünde eşit olacaktır (Soysal, 2000, s. 103). Bu durum, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e geçişte patrikhanenin konumunda önemli bir değişikliğe işaret etmektedir. Diğer taraftan yeni dönemde patrikhanenin Türkiye’de bulunan herhangi bir kilise ve sinagogtan farklı bir ayrıcalığı kalmadığı için, Lozan’da tartışması yapılsın veya yapılsın “ekümenik” sıfatını kullanmasının da imkânı kalmamıştır. Evrensellik anlamında bir kelime olan ekümeniklik, patrikhane tarafından kullanıldığında Ortodoks alemi açısından dünyadaki tüm Ortodoksların dini önderliğini, yani ruhani liderliğini ve Ortodoks kiliseler arasında birinciliği ifade etmektedir (Yalçın, 2012, s. 470). Kısaca yeni dönemde patrikhane “ulusüstü” bir kurum olma özelliğini yitirmiştir (Tanör, 2006, s. 216-217). Öyle ki 1930’lu yıl-

lara kadar resmi yazışmalarda ve basında kilisenin başında bulunan dini lider için “Başpapaz” ifadesi kullanılmış, Türkiye’de yaşayan bir ruhani olarak, dini hüviyetini istismar etmediği sürece itibar görmesi esas kabul edilmiştir (Atalay, 2001, s. 262).

Lozan’daki gelişmeler, Meletios’un patriklik tahtını terk etmesini gerektirmiştir. Önceleri istifası konusunda yapılan telkinlere direnmiş olan Meletios, Venizelos’un da bu konuda kanaat belirtmesi üzerine⁶ istifa etmek zorunda kalmıştır (Erdem, t.y., s. 105-134). Türkiye, 13 Aralık 1923’te seçimle göreve gelen Grigorios’un patrikliği onaylamıştır. Grigorios’un 16 Kasım 1924 tarihindeki vefatı sonrası 17 Aralık’ta yapılan seçimle bir mübadil olan Konstantin Arapoğlu patrik seçilmiştir. Bunun üzerine Türkiye, Konstantin’in patrikliği onaylamayarak bir an önce mübadele edilmesi için Muhtelit Mübadele Komisyonuna baskı yapmaya başlamıştır. Yunanistan’a göre ruhani olması sebebiyle Konstantin’in sınır dışı edilmemesi gerekirdi. Konstantin’in sınır dışı edilmesi, onun gibi mübadil olan diğer metropolitlerin de sınır dışı edilmelerini gündeme getirir ve patrikhane rejimini zedeleyecek bir durumu ortaya çıkartırdı (Sirigos, 2015, s. 74-75). Bu düşüncelerde olan Yunanistan, Muhtelit Mübadele Komisyonu incelemede bulunup görevsizlik kararı alınca, konuyu Milletler Cemiyeti ve Milletlerarası Daimi Adalet Divanı’na götürmüştür. Türkiye tutumunu sertleştirerek 30 Ocak 1925’te Konstantin’i sınır dışı etmiştir. Türkiye’nin ısrarı üzerine, gerginlik politikası ve girişimlerinden netice alamayacağını anlayan Yunanistan, 22 Mayıs 1925’te Konstantin’in istifa etmesini sağlamış ve 13 Temmuz 1925’te yapılan seçimlerde Vasilios Georgiadis’in seçilmesi ile patrik sorunu aşılmıştır. Türkiye bu konuda izlemiş olduğu siyasetle, Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi’nin bir Türk kurumu olduğunu ve bu konu ile ilgili olarak hiç kimseyi iç işlerine karıştırmayacağını ortaya koymuştur (Uysal, 2007, s.11-12).

Patrikhane mevzuu ile ilgili olarak ayrıca, 21 Eylül 1922’de Kayseri’de Zincidere Manastırı’nda, Konya Metropoliti Prokopiyos’un başkanlığında toplanan kongre üyelerinin kararı ile Türk Ortodoks Patrikhanesi’nin kurulduğuna dikkat çekmemiz gerekir. Türkçe konuşan ve ibadet eden, İç Anadolu’lu bir halk olan Karamanlı Türk Ortodoksların (Anzerlioğlu, 2009, s. 137-138) patrikhane kurma çabaları XIX. yüzyıl sonlarına götürülebilir. İtilaf devletlerinin ve Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi’nin tüm engelleme çabalarına rağmen, kendilerinin de Türk olduklarını ve Panhelenizm emellerine ve cereyanına katıyen tabi olmak istemediklerini belirterek, Türklerin kurtuluş mücadelesini desteklemeye çalışmışlardır (Erdal, t.y., s. 336-339). Karamanlıların lideri Papa Eftim, gayretleri ile Mustafa Kemal’in de dikkatini

6 Yunan başkonsolosu Anninos tarafından 20 Haziran 1923’te Kutsal Sinod’a iletilen Venizelos’un telgrafında Meletios’un patriklik tahtını bırakması gerektiği “*Kiliseye ve [Helen] ulusuna bağlı olmakla beraber olabildiğince egemenlik sahibine daha az antipatik gelecek yeni bir patriğin seçilmesi*” cümlesiyle ifade edilmiştir. (Atina Venizelos Arşivi, 173_040_008)

çekmiştir (Atalay, 2001, s. 187-196). Helenler, Türk Ortodoks patriği olarak seçilmiş olan Papa Eftim'in, Türk idaresi tarafından desteklenmesini ilk aşamada Meletios'un uzlaşmaz tutumuna bağlasalar da (Psomiadis, 2004, s. 130), incelediğimiz dönem içerisinde bir gün Fener'e yerleşebileceğinden kaygı duymuşlardır (Atina Venizelos Arşivi, 173_29_142).

1.2. Türk-Yunan Nüfus Mübadelesinin, Türkiye ile Yunanistan'ın Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Yaşamı Üzerindeki Etkileri

30 Ocak 1923 günü Türkiye ile Yunanistan arasında Lozan Antlaşması'na ek olarak imzalanan Mübadele Protokolü ile Türk topraklarına yerleşmiş Türk uyruklu Rum Ortodokslarla Yunanistan topraklarına yerleşmiş Yunan uyruklu Müslümanların mübadelesinin 1 Mayıs 1923'ten itibaren başlamasına karar verilmiştir. Mübadele zorunlu olup mübadiller, Türk hükümetinin izni olmadıkça Türkiye'ye ya da Yunan hükümetinin izni olmadıkça Yunanistan'a dönüp yerleşemeyeceklerdir (Soysal, 2000, s. 185). Esasen Yunanistan'ın Anadolu'da aldığı mağlubiyet sonrasında pek çok Rum ve bunun yanında kimi Ermeni, Süryani ve Çerkezler de 1923 öncesinde Yunan topraklarına göç etmiş bulunuyorlardı. Yunanistan aldığı bu göç ile birlikte pek çok sosyal, ekonomik ve idari sorunla karşı karşıya kalmıştı (Pavlidis, 1997, s. 17). Yunanistan limanları ve kasabalarındaki depo, sığınak ve çadırlarda göçmenler üst üste yaşıyorlardı (Hirschon, 2005, s.9). Zor şartlarda yaşayan bu göçmenlerin yerleştirilebilmesi için, topraklarında yaşayan Müslümanların Türkiye'ye gönderilmeleri Yunanistan açısından önemliydi. Türkiye ise kurtuluş mücadelesinin ardından başlayan dönemde yanıp yıkılan yerlerin onarımı ve hareketlilik gösteren nüfusu yerleştirme gayreti içerisindeydi. Rumların bıraktıkları toprakların, zeytinliklerin ve bağların işlenmesi Türkiye açısından önem arz etmekteydi (Arı, 2014, s. 22-23).

Mübadele kararının ardından iki ülkenin de çözmeleri gereken öncelikli problem mübadillerin nakledilmesi olmuş, deniz yolu ile naklin taşıma masraflarını biraz olsun düşüreceği düşünülmüştür (Arı, 1991, s. 26). Ancak bunun yanında tren yolunu tercih edenler de olmuştur (Zengin, 1998, s. 183). Yeni ülkelerine gelmiş olan mübadillerin yiyecek, giyecek, sağlık, ısınma gibi problemleri ile ilgilenmek, sahillerden iskân alanlarına taşımak ve sorun çıkmayacak şekilde yerleştirmek gerekmiştir (Arı, 1991, s. 36).

Türkiye'ye gelen mübadiller Edirne, Tekirdağ, Kırklareli, İstanbul, Kocaeli, Bursa, Balıkesir, Manisa, İzmir, Niğde, Samsun ve Çanakkale'ye daha büyük yoğunluklarda yerleştirilmişlerdir. Bir başka ifadeyle mübadillerin %58'i Marmara Bölgesine, %13'ü Ege Bölgesine, %11'i Karadeniz Bölgesine ve %10'u İç Anadolu Bölgesine yerleştirilmişlerdir. Doğu Anadolu %2,5 ve Güneydoğu Anadolu %0,5'lik pay ile en az mübadil yerleştirilen bölgeler

olmuşlardır. Doğu Trakya'ya iskân edilen mübadil sayısı 100 binden fazladır. Mübadillerin bir kısmı ekonomik faaliyetlerini gerçekleştiremeyecekleri bölgelere yerleştirildiklerinden, farklı yerlere yerleştirilmiş olan diğer aile fertleri ile birleşmek istediklerinden, bazen de yerleştirildikleri yerlere uyum sağlayamadıklarından dolayı sonrasında Türkiye'nin başka yerleşimlerine yönelebilmişlerdir. Bu sebeple nereye kaç kişinin yerleştiği tam bir netlikle ifade edilememektedir (Goularas, 2012, s. 132-134) .

Yunanistan'da mübadillerin ağırlıklı olarak Makedonya ve Merkez Yunanistan'a yerleştirildikleri görülmektedir. Bunu Batı Trakya, Ege Adaları, Tesalya, Girit ve Mora Yarımadası izlemektedir. Epir ile Kiklad ve İyon Denizi Adalarına yerleştirilen göçmen sayısı birkaç bin ile sınırlı kalmıştır. Yunanistan'da toplam olarak 1993 mülteci mahallesi oluşmuştur ki, bunların 1378'i Makedonya'da, 208'i Trakya'da ve 335'i Yunanistan'ın diğer bölgelerindedir. Mübadiller pek çok kez bu mahallelere Nea Filadelfia (Yeni Alayşehir), Neo İkonio (Yeni Konya) ve Nea Magnisia (Yeni Manisa) örneklerinde olduğu gibi Anadolu ve Doğu Trakya'da yaşadıkları yerleşimlerin isimlerini vermişlerdir (Pavlidis, 1997, s. 22-28).

Türkiye'ye gelen mübadil sayısı, kaynaklar arasında farklılıklar olsa da yaklaşık olarak 500 bindir (Arı, 2014, s. 113). Yunanistan'a ise 1,2 milyon mübadil gelmiştir (Kopar, 2018, s. 309-310). Bu kadar büyük bir nüfusun yer değiştirmesi her iki ülkenin de demografik yapısını değiştirmiş ve daha homojen hale getirmiştir. Bu açıdan bakıldığında mübadelenin, her iki devletin de ulus devlet olma sürecini hızlandırdığı söylenebilir (Bozdağlıoğlu, 2014, s.30). Ancak mübadele protokolünde dini kriter kullanıldığından dolayı, Yunanistan'dan Türkiye'ye gelen Müslümanlara dikkatlice bakıldığında Türkçe konuşanlarla birlikte Yunanca, Arnavutça, Bulgarcanın yanı sıra Ulah ve Roman dillerini kullanan toplulukların da geldiği fark edilmektedir. Örneğin Girit'ten gelen mübadillerin büyük çoğunluğu Yunanca konuşuyorlardı. Benzer şekilde Yunanistan'a göç etmiş olanların içinde de Türkçe konuşan Karamanlılar vardı. Mübadeleye bu perspektiften bakıldığında, her iki ülkeyi de farklı kültürlerle tanıştırdığı ve bu anlamda bir zenginlik getirdiği söylenebilir (Gürboğa, 2016, s. 110). Örneğin mübadele öncesinde Nevşehir, Karamanlıların yoğun yaşadıkları, gelişmiş bir cemaat yapısına ve eğitim kurumlarına sahip oldukları bir merkezdir (Anatoli Matbaası, 1920). Oysa Nevşehir'e ağırlıklı olarak Kastorya, Grebene ve Kozana bölgesinden getirilen mübadillerin bir bölümü Türkçe bilmiyorlardı. Bu durum çoğu zaman, yerli halkın onları dışlamasına sebep olmuştur (Kavaf, 2015, s. 41-47). Benzer durum Yunanistan'da Karamanlılar için de söz konusudur (Anzerlioğlu, 2009, s. 377-381).

Her iki ülkede mübadillerle yerli halkın kaynaşması için bir süre geçmesi gerekse de, neticede karşılıklı kültür alışverişinden güzel şeyler ortaya çıkmıştır. Örneğin Yunanistan'dan

Türkiye’ye gelen mübadillerin evlerini düz damlar yerine üç köşeli damlarla ve geniş pencelelerle bol hava ve ışık girecek şekilde inşa ederek kireçle badana etmeleri yerli halka örnek teşkil etmiştir. Mübadillerin özellikle tarım sektörüne katkıları büyük olmuştur. Yerli halk o güne kadar hiç görmediği araçlar ve yöntemlerle tanışarak onlardan yararlanma yoluna gitmiştir. İç Anadolu’ya yerleştirilen mübadiller, sıhhi yöntemle ekmek yapmayı ve bunu fırında pişirmeyi tanıtmışlardır. Adalardan gelen mübadiller Türkiye’ye balık, zeytinyağı ve otlara dayalı mutfağı getirmişlerdir (Arı, 2014, s. 170-181).

Yunanistan’a yerleşmiş olan mübadiller, ticaret ve sanayideki becerilerini, girişimciliklerini, üzümcülük, halıcılık ve çömlekçilik, hatta ipekböcekçiliği konusundaki deneyimlerini (İstoria, “İ Prosfiges Tu 1922 Sintelestes Anaptikseos Ya Tin Ellada [Yunanistan’ın Kalkınmasına Katkıda Bulunan 1922 Göçmenleri]”, 1989, Sayı 252, s. 10), bu arada Anadolu’da söylenen pek çok şarkıyı da aktarmışlardır. “Konyalı”, “Kadifeden Kesesi”, “Entarisi Ala Benziyor” gibi şarkılar bunlardan sadece birkaçıdır. Bu şarkılardan pek çoğu her iki dilde de söylenmişlerdir (Turgay, 2017, s. 427). Mübadele, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkmaya başlayan “rebetiko müzik kültürü”ne yön vermiştir. Öyle ki “rebetiko” göçmenlerin acılarını dile getirdikleri bir müzik kültürü olarak esas şeklini kazanmıştır (Güven, 2018, s. 26). Karamanlılar Yunan toplumunu pastırma, mantı, bulgur pilavı ve tarhana ile tanıştırmışlardır. Her Karamanlının evinde bir tandır mutlaka yer almıştır (Anzerlioğlu, 2009, s. 193). Şüphesiz mübadelenin Türkiye ve Yunanistan’a etkileri konusunda verdiğimiz örnekler artırılabilir.

Mübadele ile alakalı olarak dikkat çekmemiz gereken bir diğer konu, Yunanistan’a giden Rumların büyük çoğunluğunun tüccar, sanayici, sanatkâr, serbest meslek gruplarından oluştuğudur. Diğer taraftan Türkiye’ye gelen mübadiller içinde zanaatkâr, tüccar, terzi, saraç, fırıncı, marangoz, kayıkçı, kunduracı, doktor, öğretmen, postacı, memur ve işçi gibi çeşitli meslek grupları bulunsada büyük çoğunluğu kırsal kesimdendir. Kabul etmek gerekir ki Türkiye’den giden Rumların ticaret ve hizmet sektöründe yarattıkları boşluğun, gelenlerle doldurulması beklentisi ilk zamanlarda tam manasıyla karşılanamamıştır. Mübadelenin kısa dönemde Türk iş hayatı ve sanayisine olumsuz yönde bir etkisi olsa da, uzun dönemde ekonominin millileşmesine ve büyümesine yönelik etkileri olumludur. Oysa Yunanistan’dan gelen Müslümanlar, geride büyük araziler bırakmışlardır. Diğer taraftan mübadil Rumların Anadolu’ya özgü becerileri, Yunanistan’da yeni iş kollarının kurulmasına yol açmıştır. Beraberlerinde sermaye getirmeyi ve biriktirmeyi başarabilen mübadiller, Yunanistan’da mübadil yerleşimlerinin yakınlarında yeni fabrikalar kurmuşlardır (Emgili, 2015, s. 107-111). Mübadillerin Yunanistan’a yerleşmesiyle yedi sene içinde sanayi ürünlerinin değeri yedi katına çıktığı gibi, beş senede

tarım ürünlerindeki artış %329 mertebesinde olmuştur. Bunun sebebi daha fazla toprağın işlenmesidir. Bunda bataklıkların kurutulmasının ve sel önleyici işlemlerin etkisi olduğu gibi, bir takım meralar da tarıma açılmışlardır (Pavlidis, 1997, s. 23-25).

Doğup büyüdükları yerlerı terk etmenin mübadillerde psikolojik travmalara yol açmış olabileceğini düşünmemiz gerekir. Geldiğı yerde aradığını bulamama, zenginken fakir durumuna düşme, doğduğı yerlerı ve geçmiş yaşamını özleme bu travmaların sebeplerindendir. Bundan dolaydır ki mübadele konusu günümüze değin Türkiye’de ve Yunanistan’da pek çok roman ve öyküye konu olmuştur. Bu alanda eserlerı olan edebiyatçıların büyük bir kısmı mübadeleyi ya bizzat yaşamışlardır, ya da ailelerinden mübadele esnasında yaşananları dinlemişlerdir. Türk edebiyatında mübadeleyi konu edinenlere Yılmaz Karakoyunlu, Kemal Yalçın, Levent Deniz, Canan Tan, Ahmet Yorulmaz, Handan Gökçek, Akın Ünler, Sefa Taşkın, Belgin Karabulut ve Kemal Anadol isimleri örnek verilebilir. Yunan edebiyatında konu ile ilgili en çok bilinen, Dido Sotiriyu’nun orijinal adı “Matomena Homata [Kanlı Topraklar]” olan ve Türkçeye “Benden Selam Söyle Anadolu’ya” ismiyle çevrilen romanıdır (Sakallı, 2015, s. 105). Yunan edebiyatçılarından İlias Venezis, Stratis Dukas, Pantelis Prevelakis, Nikos Kazancakis ve Tasos Athanasiadis gibi pek çok isim bu konuyla ilgili eserler ortaya çıkarmışlardır (Millas, <http://herkulmillas.com/hm-makaleleri/ellada-tourkia-analysi-keimenon/659-antallagi-stin-elliniki-kai-torkiki-logotexnia-omoiotites-kai-diafores.html> Erişim 20.10.2019). Mübadele gerek Yunanistan’da (Süar, 2014, s. 177-203), gerekse Türkiye’de filmlere de konu olmuştur (Levent, t.y., s. 437-462).

1.3. Yunan İdaresinin İlk Yıllarında Batı Trakya Türkleri

İlk Türk cumhuriyetinin kurulduğı topraklar olan Batı Trakya bölgesi, Balkan Savaşları’nın sonunda Osmanlı Devleti’nin elinden çıkmış (Bıyıklıoğlu, 1955, s. 73-86) ve 1918 yılına değin Bulgar egemenliğinde kalmıştır. Ancak müttefiklerle Bulgaristan arasında imzalanan Neuilly (Nöyyi) Antlaşması’nın 48. maddesi uyarınca Batı Trakya’nın dağılık kısmı Bulgaristan’a bırakılırken, Karaağaç, Dimetoka, Sofulu, Dedeağaç, Gümülcine ve İskeçe kazaları “Müttefiklerarası Trakya Hükümeti” adı altında Fransız askeri makamlarının idaresine verilmiştir (Bıyıklıoğlu, 1955, s. 184-184). Batı Trakya 1920 Mayısında Yunan ordusu tarafından işgal edilmiş (Bıyıklıoğlu, 1955, s. 308-309) ve Lozan Antlaşması da bölgeyi Yunanistan’a vermiştir (Soysal, 2000, s. 95). Oysa Osmanlı belgeleri bölgenin nüfusunun çoğunlukla Müslüman Türklerden oluştuğunu ortaya koymaktadırlar.⁷

7 Örneğın 1903’te Batı Trakya’nın toplam nüfusunun %71,50’si Müslüman Türklerden oluşurken, geri kalan nüfusun %16,19’u Rum ve %12,3’ü Bulgar’dır. (Yıldırım ve Kayıcı, 2016:59)

Mübadele, 1912 yasası hükümlerince belirlenen İstanbul sınırları içinde, 30 Ekim 1918 tarihinden önce yerleşmiş bulunan Rumlarla, 1913 Bükreş Antlaşmasının saptamış olduğu sınır çizgisinin doğusundaki Müslümanları kapsamamıştır (Soysal, 2000, s. 185). Gerek Lozan Antlaşması'nın "Azınlıkların Korunmasına" ilişkin hükümlerinde, gerekse "Yunan ve Türk Halklarının Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol"de dini kriter kullanılması sebebiyle Yunan idaresi, Batı Trakya'daki gayri mübadilleri etnik kimliği ile ele almayı ve tanımayı pek istememiştir. Örneğin Yunan idaresine ilk geçtiği yıllarda Batı Trakya Türklerinin okullarını denetlemek üzere kurulan müfettişliğe zaman zaman "Azınlık Okulları", bazen "Türk Okulları", ancak çoğu zaman "Müslüman Okulları Müfettişliği" denmiştir (Fettahoğlu, 1962, s. 1). Oysa mübadele dışında tutulanlara verilen "Etabli Belgeleri" üzerinde Türk sözcüğünün yer aldığı görülmektedir.⁸

Mübadeleden sonra Batı Trakya'ya önemli sayıda göçmen yerleştirilmiştir. Öyle ki 1928 nüfus sayımı, Batı Trakya'nın 303.171 olan nüfusunun 107.607'sinin göçmen olduğunu ortaya koymuştur. Yunan idaresinin bölgeye büyükçe sayılabilecek mübadil yerleştirmesi, Türkiye sınırına bitişik Batı Trakya'nın demografik yapısını değiştirmek istediğini düşündürecek şekilde gerçekleşmiştir (Eren, 1995, s. 56). Mübadillerin bölgeye yerleştirilmesiyle Türk köyleri yakınlarında mübadil köyleri ortaya çıkmış ve Türklere ait kimi mülkler ve arazilere el konularak mübadillere verilmiştir (Yeni Adım, "Davutlu Karyesini De Görelim", 3 Kasım 1928, s. 2; Yeni Adım, "Alıççılar Karyesi Ne Haldedir?", 27 Ekim 1928, s. 2). El konularak üzerlerine mübadiller için konutlar ve okullar inşa edilen yerler arasında Türklere ait kimi mezarlıklar da vardır (Yeni Adım, "Milli ve Dini Hakaretler", 14 Kasım 1928, s. 1-2). Meriç ile Karasu nehirleri arasındaki bölgede tek bir sanayi tesisi bulunmadığından dolayı, bölgeye yerleştirilen mübadillerle birlikte araziyle çiftçi arasındaki oran negatif yönde etkilendiği gibi (Yeni Adım, "Bu Arazi Bu Kadar İnsanı Beslemez", 19 Mart 1929, s. 1) bölgenin güvenli ortamı da sarsılmıştır (Yeni Adım, "Hamitli'de Bir Vaka", 17 Kasım 1928, s. 2; Yeni Adım, "Fener Köylülerine Dayak", 15 Mart 1930, s. 3; Yeni Adım, "Vaziyetimizin İcmali", 10 Kasım 1928, s. 1-2; Yeni Adım, "Al Sana Bir Dayak Daha", 22 Haziran 1929, s. 4). Bu dönemde Batı Trakya Türklerinin alım satım yapmaları yasaklanmıştır. Ancak bu duruma çelişki oluşturacak şekilde Türkler askerlik yapmış, seçimlere katılmış, kısaca bir Yunan'ın yerine getirdiği tüm görevleri yerine getirmişlerdir (Yeni Adım, "İstikbal Çok Karanlık", 25 Ocak 1930, s. 1).

Lozan Antlaşması hükümleri uyarınca Batı Trakya Türkleri kendi okullarını kurma, yönetme ve denetleme hakkına sahip olsalar da, Lozan'dan sonra Yunan idaresi tarafından Türk

8 Mübadele dışında tutulanlara "Etabli Belgeleri" verildiği gibi nüfus kütüğü mahiyetindeki defterlere de kaydedilmişlerdir. Bugün Batı Trakya'da etabli, yani yerleşik olduğunu belirtmek isteyenler, Gümülcine'deki Türkiye Başkonsolosluğundan bu belgeyi alabilmektedirler. (Eren, 1995:57-62)

okullarını denetlemek üzere Genel Valiliğe bağlı bir müfettiş atanmıştır. Bu görevi icra eden müfettişler, Batı Trakya Türk okullarında görev yapacak öğretmenler, okutulacak kitaplar ve kullanılacak materyal konusunda her türlü denetim ve karar hakkına sahip olmuşlardır (Fet-tahoğlu, 1962, s. 1; Trakya, 9 Aralık 1946, s. 1). Yunan idaresinin Batı Trakya Türk okulları üzerinde sıkı bir denetim uygulamasının en önde gelen sebebi, Yunan arşiv belgelerinin de ortaya koyduğu gibi bu okullarda Türk veya Bulgar uyruklu kişilerin ders verebileceği ve bir takım propaganda eylemlerine gidebilecekleri yönünde var olan kaygılardır. Yunan idaresini en çok kaygılandıran ise, Türk öğretmenlerce Türkiye’de gerçekleştirilen inkılapların Batı Trakya’ya taşınabileceği ihtimali olmuştur (Atina Venizelos Arşivi 173_053_36-33; 173_053_36-34). Öyle ki Yunan idaresi tarafından “Kemalist” olarak nitelenen öğretmenlerin görevlerini icra etmeleri men edilmiştir (Eren, 1995, s. 161; Batı Trakya’nın Sesi, “Osman Nuri Vefat Etti”, Yıl 3, Sayı 18-19-20, s. 31). Yunan idaresi “Yeni Türk Alfabeti”ni de “Ankara’nın sembolü ve onun kültür ürünleriyle temas kurmanın aracı” olarak görmüş, öğretilmesini engellemese de geciktirmiş ve desteklememiştir (Atina Venizelos Arşivi 173_053_36-35; 173_053_36-36; 173_053_36-37; 173_053_36-38; Yeni Adım, “Türkçeyi Okutmaktan Ne Hakla Mani Ediyorlar?”, 17 Ekim 1928, s. 1). Yunan idaresi tarafından Türk okullarında Yunan dili, tarihi ve coğrafyasının okutulması büyük önem arz etmiştir (Atina Venizelos Arşivi 173_053_36-41; 173_053_36-42; Garbi Trakya Muallimlerine Talimatname, 1934, s. 56-58).

Batı Trakya bölgesi Lozan Antlaşması sonrasında kimi Yüzellilikler⁹ ile Türkiye firarilerinin de sığındıkları yer olmuştur. Bu kişilerin başında Osmanlı Devleti’nin son şeyhülislamı Mustafa Sabri Efendi gelmekteydi ve kendisi Batı Trakya Türklerinin muhafazakâr kesimi tarafından kabul görmüştür. Sığınmacılardan bazıları bölgede bir takım gazeteler çıkardıkları gibi (Eren, 1995, s. 162-170), Batı Trakya Türklerinin kurumlarında ve okullarında da roller üstlenmişlerdir (Yeni Adım, “Tarihi İstışarımızın Üçüncü Yıldönümü Münasebetiyle”, 30 Eylül 1928, s. 1). Sığınmacıların bölgeye en önemli etkisi, “Yeni Türk Alfabeti”nin Batı Trakya Türklerinin eğitiminde kullanılıp kullanılmaması örneğinde olduğu gibi, Türkiye’deki inkılapların bölgeye aktarılması tartışmaları içinde yer almaları ile olmuştur (Yarın, “Latin Harflerini Kabul Etmenin Manası”, 22 Mart 1929, s. 1; Yarın, “Açık Mektup”, 9 Nisan 1929, s. 1; Yarın, “Latin Harfleri Müslüman Efkârı Umumiyesi”, 9 Kasım 1928, s. 1). Sınırına bitişik olan bir bölgede Yüzelliliklerin ve firarilerin faaliyetlerinin Türkiye’yi rahatsız edeceğini

9 Türkiye, Lozan Antlaşması esnasında, antlaşmanın imza tarihine kadarki dönem için genel af ilanı zorunluluğu ile karşılaşınca, yüz elli kişilik bir istisna maddesi koydurabilmiştir. Yüz elli kişilik bu listede yer alanların sınır dışı edilmesine karar verilmiştir. Ancak listede bulunanların bir kısmı zaten yurt dışında bulunuyorlardı. Soysal, 1985:5-6)

fark etmek gerekir. Bu tartışmalar ve Batı Trakya Türklerinin durumundaki belirsizlik 1930 yılına değin sürmüştür.

2. 1930 Türk – Yunan Dostluk Antlaşması

Yaşanmakta olan, kimlerin yerleşik sayılacakları ve mübadil malları gibi sorunları çözüme ulaştırabilmek adına 1925 yılında Türkiye ile Yunanistan arasında ikili görüşmeler başlatılmıştır. Bu dönemde İsmet (İnönü) Paşa, Lozan’dan arda kalan sorunları çözerek Türkiye’yi uluslararası yalnızlığından kurtarmak istemiştir. Diğer taraftan Yunanistan’da Andreas Mihalakopulos hükümeti, Balkanlı komşularıyla sorunlarını çözmek arzusuyla hareket etmekteydi (Türk Dış Politikası, 2003, s. 342-343). Mihalakopulos, Venizelos ile birlikte Sevr ve Lozan konferanslarında bulunmuş olup, Türk – Yunan dostluğuna giden süreçte altı çizilmesi gereken bir isimdir.¹⁰ Ankara Antlaşması 21 Haziran 1925’te imzalanmış ve söz konusu antlaşmayla mübadeleden kaynaklanan mali ve hukuksal sorunların giderilmesi amaçlanmıştır. Antlaşma ile Türkiye, 30 Ekim 1918’den önce ve o sırada İstanbul’da bulunan tüm Rumlara yerleşik sıfatını tanımıştır. Bunun yanında, yasal pasaportları olmaksızın ülkelerini terk edenler hariç olmak üzere yerleşik sıfatı tanınan Batı Trakya Müslümanları ve İstanbul Rumları ülkelerine serbestçe dönebilecek ve mallarına sahip olabileceklerdir. Söz konusu kişilere mallarını iade etmek olasılığı yoksa adil bir tazminat ödenecektir. Türkiye ile Yunanistan arasındaki temel sorunları çözen Ankara Antlaşması, Türkiye’nin Atina’ya ilk kez büyükelçi atamasını sağlamışsa da uygulanamamıştır. Ankara Antlaşması’nın uygulanamamasının en büyük sebebi ise Mihalakopulos hükümetinin düşmesi sonrası General Theodoros Pagkalos’un iktidara gelerek diktatörlük rejimi tesis etmesidir (Türk Dış Politikası, 2003, s. 343). Pagkalos’un diktatörlük döneminde Yunanistan’ın komşuları ile barışçıl ilişkiler geliştirmesi hedefinden vaz geçilmiştir. Öyle ki Pagkalos, Lozan’ı dahi revize etmek isteyen bir tutum içinde olmuştur (Veremis, 2003, s. 92-93). Pagkalos’un, harekât döneminde Yunanistan’ın Anadolu ordusunun kurmay başkanı olduğunu ve uğradıkları bozgun sonrası 1922’de Yunanistan’da gerçekleştirilen ihtilale katıldığını unutmamak gerekir (“Pagkalos”, Egkiklopedia, 2002, Cilt 15, s. 23). Pagkalos’un Ağustos 1926’da iktidardan düşürülmesi sonrası Yunanistan’ın “müzakereci ve temkinli” siyasetine dönmesiyle Türk – Yunan ilişkilerine kalındığı yerden devam edilmiştir (Aleksandris, 1988, s. 36-37).

Türkiye ile Yunanistan arasında yeniden başlayan görüşmelerin ürünü, 1 Aralık 1926 tarihli Atina Antlaşması’dır. Atina Antlaşması 23 Haziran 1927’de yürürlüğe girmiş ve yerleşikler sorunundan ziyade mali sorunları çözmeyi hedeflemiştir. Atina Antlaşması’yla, Yunanistan’ın

10 Andreas Mihalakopulos 1875 doğumludur. Venizelos’un kurmuş olduğu “Komma Ton Fileleftheron [Liberal Parti]”den 1911 yılında ilk kez seçilmiştir. Venizelos, Zaimis ve Çaldaris hükümetlerinde ekonomi, tarım, savaş ve dışişleri bakanlıklarında bulunmuştur. 1938 yılında vefat eden Mihalakopulos, iyi bir hatip ve yetenekli bir siyasetçi olarak tanınmıştır. (Gatopulu, 2000:7-11, 310-311)

mübadeleye tabi bölgelerinde yerleşik olup, Balkan Savaşları'nın başlama tarihi olan 18 Ekim 1912'de bu bölgeden ayrılmış veya öteden beri ülke dışında oturmuş olan Müslümanlarla tüm Türk uyruklulara ait taşınmazlar Yunan hükümetinin mülkiyetine, Türkiye'nin mübadeleye tabi bölgelerinde oturmakta olup 18 Ekim 1912'den önce bu ülkeden ayrılmış veya öteden beri ülke dışında oturmuş olan Rumlarla tüm Yunan uyruklulara ait taşınmaz mallar Türk hükümetinin mülkiyetine geçecektir. Her iki tarafın eline geçecek taşınmazların değerlerinin saptanmasından sonra, alacak ve borçlar takas veya mahsup edilecektir. Bunun dışında İstanbul ve Batı Trakya gibi mübadele dışı bırakılmış bölgelerdeki Rum ve Müslüman halkın taşınmazları, anlaşmanın yürürlüğe girmesinden itibaren en geç bir ay içinde ve vergiden bağışık olarak sahiplerine geri verilecektir. Atina Antlaşması'nın uygulanması sırasında da teknik sorunlar yaşanmış ve iki tarafta taşınmaz malların değeri konusunda farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Sorunlar, ancak Venizelos'un Yunanistan'da yeniden iktidara gelmesiyle çözüme kavuşturulabilmiştir (Türk Dış Politikası, 2003, s. 343-344).

2.1. Dostluk Öncesi Diyalog Arayışları

Yunanistan'ın Anadolu'ya bir harekât düzenlemesinin en önemli mimarı olan Venizelos, 1920 Kasımındaki seçimlerde almış olduğu mağlubiyeti Yunan halkının siyasetini onaylamaması olarak yorumladığından dolayı başbakanlık ve parti liderliğini bırakarak Yunanistan'ı terk etmiştir (Delta, 1978, s. 62-77; Embros, "İhtesini Apohorisis Tu K. Venizelu [Bay Venizelos'un Dünkü Ayrılışı]", 5 Kasım 1920, s. 3). Yine de yetenekli bir diplomat olarak tanındığından dolayı Anadolu Bozgunu'ndan sonra Yunanistan'da ihtilal gerçekleştirenler, kendisinden Lozan'da Yunanistan'ı temsil etmesini istemişlerdir (Vamvakas, 1986, s. 45). Venizelos 1927 Nisanında Yunanistan'a geri dönmüş ve 19 Ağustos 1928'de gerçekleştirilen seçimlerde büyük bir zafer elde etmiştir. Venizelos ve partisi, oyların %61'ini almayı başarmışlardır (Hering, 2004, s. 1142; Hacıantoniyu, 2002, s. 352). Yunanistan'da yeniden iktidara gelen Venizelos'un dış siyasetindeki en önemli hedeflerinden biri sınır komşularıyla, tabii ki Türkiye ile de var olan problemleri ortadan kaldırmak olmuştur. Nitekim seçim zaferinden sadece on bir gün sonra, 30 Ağustos 1928'de Türk Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü (Aras) Bey'e ve İsmet Paşa'ya mektup göndermiştir. Mektubunda Türkiye'nin Yunanistan'dan herhangi bir toprak isteği bulunmadığına inandıklarını, kendilerinin de Türkiye'den herhangi bir toprak taleplerinin olmadığını dile getirmiş, mübadeleden kaynaklanan mali ve teknik sorunların çözülmesinden sonra bir Türk-Yunan dostluk ve saldırmazlık antlaşmasının imzalanabileceğine işaret etmiştir (Aleksandris, 1988, s. 70).

Bu gelişme şüphesiz 1910 yılında ilk iktidara geldiği günden (Morias, 2006, s. 95-96) itibaren Yunan halkına Yunanistan'ın çoğalması ve genişlemesi hedeflerini gösteren

Venizelos'un siyasetinde büyük bir kırılmadır. Yeni dönemde Venizelos çeşitli defalar Akrokeravniya'dan Meriç'e, Korfu (Kerkira) Adası'ndan Anadolu kıyılarındaki Ege Adaları'na kadar ulaşan Yunanistan'ın, halkına yetecek büyüklükte olduğuna işaret etmiştir (Eleftheriu K. Venizelu Polithike İpothike, 1965, s. 257). Venizelos'un Yunan halkının önüne koyduğu yeni hedef, Yunan devletinin sınırları içinde sosyal, ekonomik ve kültürel manada gelişerek refah içinde yaşamaktır. Venizelos yeni dönemde ısrarla, *"boyunduruk altında yaşayanlar varken Yunanistan'ın onları korumakla ilgili yükümlülüklerini yerine getirmek zorunda olduğunu"* düşündüğünün, oysa savaşın hiçbir zaman siyaseti olmadığı, bundan böyle asla savaş istemeyeceğinin altını çizmiştir (Eleftheriu K. Venizelu Polithike İpothike, 1965, s. 281)

Venizelos'un mektubuna Türkiye tarafından olumlu yanıt verilmesiyle birlikişiler seviyesinde yeni bir müzakere süreci başlamıştır (Aleksandris, 1988, s. 70). Ancak bu süreçte mübadiller, mal varlıklarının birbirlerini karşıladığı ilkesinin benimseneceğiyle ilgili söylenilerden rahatsızlık duymuşlardır. Hiçbir hükümetin, kendisinin onlara verdiğinden fazlasını veremeyeceğini söyleyerek mübadilleri sakinleştiren de yine Venizelos olmuştur (Anastasiadu, 1982, s. 22-23). Yaklaşık yirmi ay kadar süren müzakereler sürecinde Venizelos, Yunan halkı karşısında Türkiye'nin barış yanlısı siyaset izleyeceğine duyduğu inancı dillendirdiği gibi (Grigoriadis, 1972, s. 236-238) çeşitli imalara da yanıt vermiştir (Eleftheriu K. Venizelu Polithike İpothike, 1965, s. 269-270).

Son derece deneyimli bir siyasetçi olan Venizelos, Gazi Mustafa Kemal'in cumhurbaşkanı olduğu Türkiye'nin *"yurtta sulh, cihanda sulh"* düsturu ile hareket ettiğini biliyordu. Kaldı ki Gazi Mustafa Kemal, beraberinde Tevfik Rüştü Bey olduğu halde 1925 yılı Cumhuriyet Bayramı kutlamalarına katılmış Yunanistan'ın Ankara'daki elçisi Pepes Argiropulos'un yanına gitmiştir. Türkiye Cumhurbaşkanı Argiropulos'a dostane bir tavırla *"Her iki taraf da savaş alanında üzerine düşen sorumluluğun gereklerini yerine getirmiştir. Ama artık savaşlar geride kalmıştır"* diyerek, Pagkalos'un iktidarda olduğu dönemde dahi bundan böyle iki ülkenin barış içinde yaşaması ve işbirliği yapması gerektiği mesajını vermiştir (Grigoriadis, 1972, s. 238-239).

10 Haziran 1930 Ankara Sözleşmesi'yle Türkiye ile Yunanistan arasında nüfus mübadelesinden kaynaklanan sorunlara çözüm getirilmiştir. Sözleşmeye göre Türkiye, İstanbul'da geldikleri tarih ve doğdukları yer ne olursa olsun değişimden ayrık tutulmuş olan İstanbul bölgesinde bulunan Türk uyruğundaki tüm Ortodoks Rumlara, Yunanistan da Batı Trakya'ya geldikleri tarih ve doğdukları yer ne olursa olsun değişimden ayrık tutulmuş olan Batı Trakya bölgesinde hazır bulunan Yunan uyruğundaki tüm Müslümanlara yerleşik sıfatını tanımıştır.

Değişime tabi olan Müslümanların ve Rumların terk ettikleri ülkelerde bıraktıkları taşınır ve taşınmaz malların tam mülkiyeti terk edilen ülke hükümetine geçecektir. Bankalarda bulunan mevduatlar sahiplerine iade edilecektir. Ankara Sözleşmesi uyarınca Yunan hükümeti 425.000 İngiliz Lirasını Muhtelit Komisyonun emrine verecektir. Bu paranın 150.000'i yerleşik Rumların Türk hükümetine geçen İstanbul dışındaki mallarını ve 150.000'i yerleşik Müslümanların Yunan hükümetine geçen mallarını tanzim için kullanılacaktır. Kalan 125.000 İngiliz Lirası ise Muhtelit Komisyon tarafından üç ayrı partide Türk hükümetine verilecektir (Düstur, 1930, 3/11, s. 1939-1966).

Ankara Sözleşmesinin Türkiye Büyük Millet Meclisindeki görüşmelerinde, yerleşiklik meselesinin çok değiştirildiği, ayrıca Yunanistan'ın ödeyeceği 425.000 İngiliz Lirasının Türkiye'nin zararına olduğu değerlendirmeleri yapılmıştır. Türkiye'deki Rum Ortodoksların büyük emlak sahibi olmadıkları, oysa Yunanistan'da kalan Türk emlakinin bir senelik kirasının verilen paradan çok olduğu dillendirilmiştir. Bu değerlendirmelerden sonra kürsüye gelen İsmet Paşa'nın, sözleşmeyle gayri mübadil sorununun uluslararası olmaktan çıktığına ve Venizelos'un liderlik ettiği Yunanistan'ın Türkiye'ye zarar verecek saldırgan bir tutum içinde olmadığına işaret etmesi gerekmiştir (TBMM Zabıt Ceridesi, DevreIII, Cilt:20, İçtima 3,80. İnikat, s. 264-271, <http://tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d03/c020/tbmm03020080.pdf> [Erişim 08.11.2019])

Diğer taraftan mal varlıklarının birbirini karşıladığı ilkesine dayandığından ve bunun yanında Yunanistan'ın 425.000 İngiliz Lirası ödemeyi kabul ettiğinden dolayı Ankara Sözleşmesi, Yunan kamuoyu tarafından Türkiye lehine olarak değerlendirilmiştir. Muhalefet, siyasi anlaşmada aşama kaydedilebilmesi adına Yunanistan'ın kabul ettiği koşulları aşırı bulmuştur. Ankara Sözleşmesi'nin mecliste görüşülmesi esnasında bazı kesimlerden Venizelos'a sert eleştiriler gelmiştir. Görüşmeler, mübadillere karşı yapılan haksızlıklar üzerine dönmüş, mübadil bir takım milletvekilleri kendileri de Anadolu'da bir takım mal varlıkları bıraktıklarından dolayı ortamı germişlerdir. Venizelos'un muhalefeti, Mübadele Protokolü'nün öngördüğü mal varlıklarına bireysel olarak değer biçilmesi ilkesinin pratikte uygulanabilir olmadığı ve bir takım taleplerde ısrarın iki ülke ilişkilerini zehirlediği konusunda ikna etmesi gerekmiştir (Aleksandris, 1988, s. 74). Venizelos görüşmeler esnasında ısrarla Yunan hükümetinin, Yunanistan'da bulunan Türk mübadillerin mal varlıklarını göçmen kitlelerin lehine kullanmak konusunda hukuki bir sorumluluk taşıdığının, ayrıca mübadillerin yerleştirilmesi ve rehabilitasyonu çalışmalarını tamamlaması gerektiğinin altını çizmiştir. Görüşmeler esnasında muhalif sesler yükselse de Ankara Sözleşmesi her iki tarafça da kabul edilmiştir (Anastasiadu, 1982, s. 22-31).

2.2. 1930 Türk – Yunan Dostluk Antlaşması Üzerine Değerlendirmeler

Venizelos, 25 Ekim 1930’da “Elli” kruvazörüyle Türkiye’ye hareket ettiğinde, bazıları tarafından bu seyahatin kendisinin ve ulusunun prestijini düşürecek nitelikte olduğu değerlendirilmeleri yapılmıştır. Oysa Venizelos’un bu seyahat kararını almasındaki sebep, Yunanistan’a herhangi bir komşu devletten gelebilecek baskılardan kurtulmak ve korunmaktır (Anastasiadu, 1982, s. 34-38). Diğer taraftan Türkiye’ye ziyareti öncesi Venizelos’un patrikhaneyi ziyaret edip edemeyeceği konusu Yunan basını tarafından yoğun bir şekilde işlenmiştir. Ancak Türkiye tarafından, Yunan başbakanının patrikhane ziyaretinin doğal karşılanacağı yanıtı verilmiştir. Nitekim Venizelos patrikhane ziyaretini dönüşünde gerçekleştirdiğinde, patrikten her zaman iki halkın ve dünyanın barışı için Tanrı’ya niyaz etmesini istemiştir. Venizelos’un 1 Kasım 1930 günü gerçekleştirdiği patrikhane ziyareti Yunan ordusunun başkumandanı Leonidas Paraskevopoulos’un 1920’de gerçekleştirdiği patrikhane ziyaret ile kıyaslandığında, oldukça sakin gerçekleşmiştir (Grigoriadis, 1972, s. 240-242). Venizelos gerçekleştirdiği ziyarette aşırı tepkiler göstermekten kaçındığı gibi çevresini saranların aşırı tepki göstermelerini de istememiştir (Anastasiadu, 1982, s. 68).

Venizelos beraberinde Dışişleri Bakanı Mihalakopulos ve eşleri olduğu halde, kendilerine eşlik eden yirminin üzerinde memur ve gazeteciyle birlikte İstanbul Haydarpaşa’ya ayak bastığında, takvimler 26 Ekim 1930’u göstermektedir. Karaya çıktığında kalabalıkların arasında polislerin açtıkları yoldan güçlükle ilerleyebilmiştir. Yunan gazetecilerin “*Zito Mustafa Kemal Paşa! Zito Venizelos!*” haykırışlarına, Türk halkı da “*Yaşa!*” nidalarıyla karşılık vermektedir. Venizelos ve beraberindekiler 27 Ekimde özel bir trenle Ankara’ya ulaştıklarında İsmet Paşa ile Tefik Rüştü Bey tarafından karşılanmışlar (Özel, 2002, s. 649-650) ve 29 Ekimde Cumhuriyet Bayramı kutlamalarına katılmışlardır (ATASE Yayınları, 2015, s. 203). Venizelos Türkiye’den ve özellikle Ankara’dan etkilenmiş olarak Yunanistan’a dönmüştür. Venizelos’un Ankara’dan etkilenmesinin sebebi, neredeyse bir köy görünümünde olan bu Anadolu şehrinin, başkent olduktan sonra kıskanılacak binalarla yeniden inşa edilmiş olmasıdır. Venizelos ayrıca, Gazi Mustafa Kemal’in kadınlara büyük önem verdiği ve Türkiye’nin dini fanatizmi yıktığı izlenimleriyle ülkesine dönmüştür (Delta, 1978, s. 170-174).

Yunan yetkililerin Ankara ziyareti esnasında üç antlaşma imzalanmıştır. 30 Ekim 1930 tarihinde imzalanan “Dostluk, Tarafsızlık, Uzlaşma ve Hakemlik Antlaşması” ile “Deniz Kuvvetlerinin Sınırlandırılmasına İlişkin Protokol”ün altında Venizelos, İsmet Paşa, Mihalakopulos ve Tefik Rüştü Bey’in imzaları vardır. Aynı tarihte “İkamet, Ticaret ve Seyrisefain

Antlaşması”ı ise Mihalakopulos ve Tefik Rüşti Bey tarafından imzalanmıştır (Cumhuriyet, “Türk – Yunan Muahedelerini Dün İki Başvekil ve Hariciye Vekili İmzaladı”, 31 Ekim 1930, s. 3). Birinci antlaşmayla taraflar, taraflardan birinin aleyhine yönelmiş hiçbir siyasal veya ekonomik anlaşma veya tertip içine girmemeyi karşılıklı olarak üstlenmişlerdir. Ayrıca taraflardan biri, barışçı tutumuna rağmen, bir ya da birkaç devlet tarafından saldırıya uğrarsa, diğer tarafsızlığını sürdürecektir. Antlaşmayla, iki devlet arasında çıkabilecek uzlaşmazlıkların diplomatik yoldan çözümü sağlanamazsa, adli yoldan hakeme başvurarak çözüleceği hükme bağlanmıştır (Soysal, 2000, s. 401-404). “Deniz Kuvvetlerinin Sınırlandırılmasına İlişkin Protokol”le ise deniz kuvvetlerinin birbirine paralel biçimde karşılıklı olarak sınırlandırılması konusunda eşit olarak ilerlemek amacı güdülmüştür (Düstur, 1931, 3/12, s. 86). Nitekim topraklarıyla orantısız bir sahil şeridine sahip olan Yunanistan, denizcilik rekabetinin bütçesine yüklediği ağır yükten kurtulabilmek ve kuzey sınırını savunmakla görevli kara kuvvetlerini güçlendirebilmek adına bu protokolü özellikle istemiştir. Bu protokolle sağlanacak ekonomik getiri sayesinde, 1929 ekonomik bunalımının etkisinin sürdüğü bir dönemde her iki ülkenin de alt yapı, yol, okul ve hastane inşaatlarına ve üretime daha fazla kaynak aktarabilecekleri öngörülmüştür (Anastasiadu, 1982, s. 50-51).

“İkamet, Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması”na göre taraflardan her birinin uyrukları, diğer tarafın ülkesine, ülkenin kanun ve düzenine uyarak, yabancılar için özel hükümler varsa, “*en gözde ulus*” uyruklarının tabi oldukları veya olacakları düzenlemelerden başka kısıtlamalara tabi tutulmaksızın serbestçe girebilecek, orada oturabilecek, yerleşebilecek, yolculuk yapabilecek ve orayı istedikleri zaman terk edebileceklerdir. Taraflardan birinin uyrukları, diğer tarafın ülkesinde mülk edinme, ticari faaliyette bulunma, şirket ve fabrika kurma, ithalat ve ihracat yapma, gemi taşımacılığı faaliyetlerinde bulunma ve miras bırakma hakkına sahip olacaklardır (Düstur, 1931, 3/12, s. 114-117; TC Resmi Gazete, 15 Mart 1931, s. 303-307). Bu antlaşmayı yorumlayabilmek için, 1929 ekonomik bunalımıyla birlikte, nüfus mübadelesinin her iki ülkede de yol açtığı ekonomik sorunları göz önünde bulundurmamız gerekir. Rumların göç etmesi Türkiye’de bazı sektörlerde nitelikli iş gücü açığına sebep olurken, Yunanistan’da ise iş gücü fazlası yaratarak işsizliğe sebep olmuştur. Söz konusu antlaşma ile esas olarak işaret ettiğimiz bu problemin kısmen de olsa çözümü hedeflenmiştir (Türk Dış Politikası, 2003, s. 348-349). Nitekim 30 Ekim 1930 tarihinde Türkiye ile Yunanistan arasında imzalanmış olan üç antlaşmadan sadece sonuncusu Yunanistan’daki Anadolu kökenlileri tatmin etmiştir (Anastasiadu, 1982, s. 56). Antlaşma sonrasında pek çok Yunan pasaportlu Rum Türkiye’ye gelerek, antlaşmanın yürürlükte olduğu dönem içerisinde başta İstanbul olmak üzere ülkenin değişik yerlerinde ticari faaliyetlerde bulunmuşlar ve antlaşmanın kendilerine sağladığı ola-

naklardan yararlanmışlardır. Diğer taraftan sayıları birkaç binle sınırlı olan Türkiye vatandaşı, ağırlıklı olarak Ege adalarında ikamet etmişlerdir. Bunların da en az yarısı Türkiye vatandaşı olan Rumlardır. Ekonomik sebeplerle gerçekleşteler dahi bu karşılıklı göçlerin, farklı tabiiyet taşıyanların aile bağları kurmalarına yol açacağını öngörmek gerekir (Şimşek, 2007, s. 237-238).

Venizelos 20 Aralık 1930'da Yunan meclisinde milletvekillerine, *"Ankara'da iki halkın ırkı olarak da birbirine yakın olduğu ispatlanmıştır... Türkler haklı olarak Ari ırktan olduklarını sanıyor ve ifade ediyorlar"* sözleriyle seslenmiştir. Venizelos'un bu tip söylemleri, bazı Yunan çevrelerince abartılı olarak nitelendirilmişlerdir (Kıçıkis, 1981, s. 28). Yunan Meclisi'ndeki Atina milletvekillerinden olan Leon Makkas,¹¹ Gazi Mustafa Kemal ile Orman Çiftliği'nde 6 Mayıs 1931'de bir görüşme gerçekleştirdiğinde, Türkiye Cumhurbaşkanı'nın kendisine *"...iki ulus barışın iyiliği ve tüm Doğu'nun refahı için her zaman el ele ilerlemelidirler..."* dediğini kaydetmektedir. Gazi Mustafa Kemal ayrıca Yunanistan ile gerçekleştirilmiş olan antlaşmalardan dolayı memnuniyetini ve antlaşmaları iki devlet için yararlı addettiğini vurgulayarak sözlerine, *"Gereklik hâsıl olursa Doğu'nun barışı için yalnız kalmamız önemli değildir. Tabii ki diğer Balkan devletlerinin de bu anlaşmaya dâhil olmalarını isteriz"* diye devam etmiştir. Gazi Mustafa Kemal sözü Helenlerle Türklerin köklerine de getirerek, bu konuya ilişkin Yunanistan'da yapılan çalışmaların metinlerini görmek istediğini beyan etmiştir. Makkas'a aynı konu üzerindeki görüşünü sorduğunda ise aldığı yanıt, aynı gökyüzü altında ve aynı atmosferde asırlar boyunca birlikte yaşamının Türkler ve Yunanlarda şekillendirdiği ortak aklın önemli olduğu ve Ege Denizi'nin iki ulusu birleştirdiği şeklinde olmuştur (Atina Venizelos Arşivi 173_060_04).¹² İsmet Paşa ve Tevfik Rüştü Bey 1931 Ekiminde Venizelos'a iadeyi ziyarette bulunduklarında, İnönü muharebelerinin üzerinden sadece on yıl geçmiş olmasına karşın Yunanistan'da sıcak karşılanmışlardır. İsmet Paşa'nın Atina ziyaretinin üçüncü gününe karşılık gelen 5 Ekimde iki ülke arasında imzalanmış ve meclislerince onaylanmış olan 1930 antlaşmalarının karşılıklı olarak birbirine sunulması için bir tören düzenlenmiştir (Grigoriadis, 1972, s. 242-243). Venizelos'un, Gazi Mustafa Kemal'i 1934 yılında Nobel Barış Ödülü'ne aday göstermesi de, Türk-Yunan ilişkilerinde geline noktaı göstermesi açısından önemlidir. Venizelos, Oslo'da bulunan Nobel Ödülü Komitesi Başkanlığı'na gönderdiği üç sayfadan oluşan mektubunda, Gazi Mustafa Kemal'in Yakın Doğu'da barışın yerleşmesine sunduğu katkının altını çizmiştir (Venizelos Arşivi 173_283_071; Anastasiadu, 1982, s. 125-126; Çakmak, 2008, s. 100-101).

11 Pek çok kez milletvekili seçilmiş ve çeşitli bakanlıklar üstlenmiş olan Leon Makkas, 1892 doğumlu olup hukukçudur. ("Leon Makkas", Etkiklopedia, Cilt 2, 2002:47)

12 Çevirisi için (Erdem, 2013:181-194)

2.3. 1930 Türk – Yunan Dostluk Antlaşması ve Batı Trakya Türkleri

Batı Trakya Türkleri, daha önce de işaret ettiğimiz 10 Haziran 1930 tarihli Ankara Sözleşmesi sonrasında, arazi ve mülklerinden istedikleri gibi yararlanma hakkını elde etmişlerdir. Diğer taraftan İsmet Paşa, 1930 Ekiminde dostluk görüşmeleri esnasında Venizelos’tan, Yunanistan’a sığınmış olan Yüzelliliklerin sınır dışı edilmelerini istemiştir. Venizelos, İsmet Paşa’nın bu talebini yerine getirmiştir. Öyle ki Yüzelliliklerin 16 Ocak 1931’e kadar Yunanistan’ı terk etmeleri istenmiş, ancak bu süre daha sonra Şubat sonuna kadar uzatılmıştır. Sınır dışı edilenler listesindeki on üç kişiden on biri Batı Trakya bölgesine yerleşmiş durumdaydılar. İsmet Paşa’nın talebinden, Türkiye’ye sınır olan bir bölgede Yüzelliliklerin faaliyetlerinin rahatsızlık yarattığı anlaşılmaktadır. Bu listede Mustafa Sabri Efendi ile birlikte, eski milletvekili ve Bursa Valisi Gümülcineli İsmail Hakkı Bey de yer almıştır. Mustafa Sabri Efendi’nin sınır dışı edilmekten kurtulmak amacıyla Patra’ya yerleşmek için verdiği dilekçe de Yunan makamları tarafından red edilmiştir (Panayotidis, 1995, s. 147-150). Rodop Valiliği tarafından cemaat idarelerine Türkiye’deki inkılapların takip edilmesi gerektiğini düşünenlerin getirilmesi akabinde 1933-1934 eğitim yılında cemaat idarelerine bağlı Batı Trakya Türk okullarının tümünde Yeni Türk Alfabesine geçilmiştir (Üstün, “Gümülcine Hususi Okulu Nasıl Açıldı”, Batı Trakya Dergisi, cilt 5, sayı 56, t.y., s. 3-5).

Batı Trakya’daki bu gelişmelerle ilgili Yunan kaynaklarında iki temel yakınma söz konusudur. Bunlardan birincisi, Yüzelliliklerin uzaklaştırılması ile Batı Trakya’daki azınlığın Müslüman cemaatten, Türk cemaatine dönüştüğü, bunun da Lozan’a ters bir durum yarattığı şeklindedir. Yunanlar günümüze değin inkılapçılığı milliyetçilikle örtüştürmüşler ve Yüzelliliklerin Batı Trakya’da olduğu dönemde şapka giyen bazı öğretmenlerin görevden uzaklaştırıldıklarını hatırlayarak (Kavaklı, “Atatürk Devrimleri ve Batı Trakya Türklüğü”, Batı Trakya Dergisi, cilt 16, sayı 189, t.y., s. 16-18) ve fes giyenlerde dini kimliğin milli kimlikten önce geldiğini varsayarak, meseleye sadece “fes-şapka” meselesi olarak bakılamayacağını kaydetmişlerdir (Anastasiadu, 1982, s. 71-75; Aleksandris, 1988, s. 66; Panayotidis, 1995, s. 149). Yunanların ikinci yakınması ise Yüzelliliklerin Yunanistan’dan sınır dışı edilmelerine rağmen, Türk Ortodoksların lideri Papa Eftim ve yandaşlarının Türkiye’den uzaklaştırılmamalarıdır. Türkiye’nin Papa Eftim’e verdiği desteği çekmekle yetindiğini dile getirmişlerdir (Panayotidis, 1995, s. 188). Nitekim Papa Eftim, 25 Şubat 1931’de Yeni Gün gazetesinde yer alan mülakatında, Türk Ortodoksların her hareketinin Türkiye Cumhuriyeti anayasasına göre olduğunu, cemaatinin sadece dini yönden Müslüman Türklerden ayrıldığını ifade etmiştir (Yeni Gün, “Papa Eftim Efendi ile Patrikhane Barıştılar mı, Ne Oldu?”, 25 Şubat 1931, s. 3).

2.4. 1933 ve 1934 Yıllarında Türkiye ile Yunanistan Arasında Gerçekleştirilen Güvenlik ve Ekonomik İşbirliğine Yönelik Anlaşmalar

Yunanistan'da 1933 Martında yapılan seçimleri Panagis Çaldaris'in¹³ kazanmasıyla Venizelos'un başbakanlıktan ayrılması gerekmiştir. Ancak Yunanistan'da yaşanan bu iktidar değişikliğine rağmen Türk – Yunan ilişkileri olumsuz yönde etkilenmemişlerdir. Aksine Çaldaris, Türk – Yunan ilişkilerine büyük önem vermiş, iktidarda olduğu dönemde yetkililerin karşılıklı ziyaretleri devam etmiştir. Türkiye Ekonomi Bakanı Celal (Bayar) Bey'in 1933 Nisanında gerçekleştirdiği Atina ziyaretini de bu çerçevede değerlendirmek gerekir (Uysal, 2007, s. 140-143). Çaldaris bizzat kendisi de beraberindeki heyetle birlikte 1933 Eylülünde Türkiye'ye ziyaret gerçekleştirmiş (Çakmak, 2007, s. 1271-1273), bu ziyaretinden bir hafta önce yaptığı konuşmada “*Türkiye'ye, tarihin nadir kaydettiği büyük adamın eserini yakından görmeye gideceğini*” ifade etmiştir (Cumhuriyet, “Çaldaris'in Ankara Ziyareti”, 18 Ağustos 1933, s. 1). Çaldaris beraberindeki heyetle birlikte 11 Eylül'de İstanbul'dan Ankara'ya geçmiş ve Gazi Mustafa Kemal tarafından Çankaya Köşkü'nde ağırlandı (Cumhuriyet, “Türklerle Yunanlılar Daima Beraber Olacaklar”, 12 Eylül 1933, s. 1,5).

Çaldaris'in Ankara ziyaretinin ürünü 14 Eylül 1933 tarihli “Samimi Anlaşma Belgesi”-dir. İsmet Paşa, Tevfik Rüştü Bey, Çaldaris ve Maksimos imzasını taşıyan belgede, Türkiye ve Yunanistan öncelikle ortak sınırlarının dokunulmazlığını karşılıklı olarak güvence altına almışlar, kendilerini ilgilendiren uluslararası konularda birlikte hareket etmenin ortak çıkarlarına uygun olduğu kararına varmışlardır (Cumhuriyet, “Türk-Yunan Misakı İmzalandı”, 15 Eylül 1933, s. 1, 5-6). “Samimi Anlaşma Belgesi” diplomatik bir güvence vermeye yönelikse de, Trakya sınırını ilgilendirdiğinden dolayı askeri öneme sahiptir (Veremis, 2003, s. 99-100). Bunu Yunanistan'ın Türkiye'den, Batı Trakya'ya yönelik bir saldırı beklemeyeceği, aksine söz konusu bölgeye Bulgaristan'dan gelebilecek saldırı karşısında Türkiye'den bir güvence istediği şeklinde yorumlamak da mümkündür. Kaldı ki “Samimi Anlaşma Belgesi” Bulgaristan'da olumsuz bir tepki yaratmıştır (Soysal, 2000, s. 441-444).

Güvenlikle ilgili bu belgenin yanı sıra ekonomik ve ticari işbirliği konularında biri 22 Aralık 1933 (Cumhuriyet, “Türk – Yunan Ticaret Muahedenamesi”, 23 Aralık 1933, s. 3), diğeri 10 Kasım 1934 tarihli olan iki Takas Antlaşması imzalanmıştır. Takas Antlaşmaları ile ilgili olarak her iki ülke tarafından da, Türkiye ile Yunanistan arasında bir ekonomik birlik tesisinin gerekli ve faydalı görüldüğünün ve söz konusu iki ülkenin birbirini tamamladıklarının altı çi-

13 Çaldaris kelimesi bazı kaynaklarda Tsaldaris olarak verilmiştir. Bunun sebebi Yunancada “ç”nin “ts” olarak yazılmasındandır.

zılmıştır. Türklerle Yunanların siyasi alanda olduğu gibi, ekonomik alanda da samimiyetle bir birine el uzattıklarına işaret edilmiştir (Cumhuriyet, “Türk – Yunan Ticaret İtilafı Dün Akşam Ankara’da İmzalandı”, 11 Kasım 1934, s. 3). 24 Mayıs 1934’te İstanbul’da “Türk – Yunan Ticaret Bürosu” kurulmuştur. Talimatnamesinde büronun amaçlarının Türkiye ile Yunanistan arasında ticari faaliyetleri teşvik etmek, Türk ve Yunan mallarının karşılıklı olarak iki ülkede tanıtılması için faaliyette bulunmak, Türk ve Yunan ithalat ve ihracatçılarını birbirleriyle tanıştırmak, Türk mallarının Yunan gemileriyle sevk ve ihracı için girişimde bulunmak olduğu kaydedilmiştir (Cumhuriyet, “Türk – Yunan Ticaret Ofisi”, 25 Mayıs 1934, s. 3).

3. Balkanlarda Barış Arayışları

Balkan ülkeleri arasında barış ve ortak güvenliğin korunması amacıyla ilk önemli adım, Milletlerarası Barış Bürosunun 6-10 Ekim 1929’da Atina’da düzenlediği 27. Evrensel Barış Kongresi’nde Yunanistan’ın eski başbakanlarından Papanastasiyu’nun, Balkan devletleri arasında ortak sorunları ve çıkarları ele alacak bir Balkan Birliği Enstitüsü kurulmasını teklif etmesiyle atılmıştır. Bunun üzerine Balkan Devletleri, kendi aralarında konferanslar yapılması kararı almışlardır (Embros, “İ Tetarti İmera Tu Pagkosmiyu Sinedriyu Tis İrinis [Evrensel Barış Kongresi’nin Dördüncü Günü]”, 10 Ekim 1929, s. 4). Bu çerçevede 5 Ekim 1930’da Arnavutluk, Bulgaristan, Romanya, Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya’nın katılımıyla Birinci Balkan Konferansı, Atina’da gerçekleştirilmiştir (Cumhuriyet, “Balkan Konferansında”, 6 Ekim 1930, s. 3). Konferansta savaşın yasaklanması, uyuşmazlıkların barışçı yoldan çözümü ve bir saldırı durumunda karşılıklı olarak yardımlaşma amacına yönelik bir Balkan Antantı hazırlamak kararı alınsa da, tarafların görüşlerini uzlaştırmanın olanaksızlığı da anlaşılmıştır (Türk Dış Politikası: 2003, s. 350-351). 20-26 Ekim 1931’de İstanbul’da gerçekleştirilmiş olan İkinci Balkan Konferansı’nda ekonomik, teknik ve kültürel konulara ağırlık verilmiştir (Cumhuriyet, “Konferans Açılırken”, 21 Ekim 1931, s. 1, 5). Konferansın iktisat komisyonunda, merkezi İstanbul’da olmak üzere bir “Balkan Ticaret Bürosu”nun teşkiline karar verilmiştir (Cumhuriyet, “Dün Komisyonlar Toplandı”, 22 Ekim 1931, s. 1,6). Özellikle siyasi komisyonda ülke delegeleri arasında çeşitli tartışmalar yaşansa da (Cumhuriyet, “Şiddetli Münakaşalar”, 23 Ekim 1931, s. 1,5; Cumhuriyet, “Heyeti Murahhasımız Tavassut Ediyor”, 24 Ekim 1931, s. 1-2; Cumhuriyet, “Siyasi Komisyonda Dünkü Hareketli Celse”, 25 Ekim 1931, s. 1, 4), Yunan delegeleri içinde yer alan Tiyakaki, Türk inkılabının kadınlara verdiği hakları yücelten bir söylemde bulunmuştur (Cumhuriyet, “Balkan Konferansı Murahhasları Dün Akşam Ankara’ya Gittiler”, 26 Ekim 1931, s. 1, 4). Üçüncü Balkan Konferansı 23-26 Ekim 1932’de Bükreş’te toplandığında, Bulgaristan kendi isteği doğrultusunda karar çıkmayacağını anladığından dolayı çekilmiştir (Cumhuriyet,

“Balkan Konferansı’nda İnkıta Tehlikesi”, 25 Ekim 1932, s. 1; Cumhuriyet, “Bulgarlar Niçin Çekildiler?”, 29 Ekim 1931, s. 1, 4).

Cumhuriyet Bayramı’nın onuncu yıldönümü sebebiyle Selanik’te Gazi Mustafa Kemal’in doğduğu Koca Kasım Paşa Mahallesi’ndeki “Pembe Ev”e (Dimitriadis, 2016) bir levha yerleştirilmiştir (Diker, 2019, s. 49). 4 Kasım 1933’te Gazi Mustafa Kemal’in annesine ait oda duvarına konulmuş, üzerinde Türkçe, Yunanca ve Fransızca olarak “*Türk milletinin büyük müceddidi [yenileyeni] ve Balkan ittifadının müzahiri [koruyucusu] Gazi Mustafa Kemal bu evde dünyaya gelmiştir. Bu levha Türkiye Cumhuriyeti’nin 10uncu yıldönümü münasebetiyle konulmuştur*” yazan, Türk ve Yunan bayraklarıyla örtülmüş levhanın açılış töreni gerçekleştirilmiştir. Törene İstiklâl Marşı ile başlanıp, Cumhuriyet Marşı ile devam edilmiştir. Açılışta Balkan Konferansı Başkanı Papanastasiyü’nün “*Türk hürriyetinin ve içtimai ıslahat hareketlerinin beşiği olan Selanik, Mustafa Kemal’in doğmuş olduğu şehir olmakla iftihar eyler. Balkan ittifadının kahraman hamisi, Balkanlıdır. Bütün Balkanlılar onu kendisinden, kendi ırkından ve kendi milletinden addeyleyler. Gazi Hazretleri, Balkanlıları birleştiren kuvvettir*” cümleleri çarpıcıdır (Cumhuriyet, “Gazi’nin Doğduğu Eve Hatıra Levhası Konuldu”, 5 Kasım 1933, s. 1-2). Törenden bir sonraki gün Selanik’te başlayan Dördüncü Balkan Konferansı’nda (Cumhuriyet, “4üncü Balkan Konferansı Dün Merasimle Açıldı”, 6 Kasım 1933, s. 1, 5) Türkiye ile Yunanistan birlikte hareket etmeye karar vermişlerdir (Cumhuriyet, “Türk – Yunan Murahhasları Müşterek Hareket Edecekler”, 6 Kasım 1933, s. 5). Konferans çalışmalarının 11 Kasım’da sona ermesi münasebetiyle yayınlanan beyannamede, “*....En ziyade ehemmiyetli olan cihet altı Balkan milleti arasında teşkilat ve anlaşma işine bir çok taraflı mukaveleler akdi ve Balkanlara ait müşterek müesseseler ve teşekküller suretiyle devam etmektedir...*” cümlesiyle Bulgaristan’a da kapılar açık bırakılmıştır (Cumhuriyet, “Konferans Mühim Bir Beyanname Neşretti”, 13 Kasım 1933, s. 5).

Bulgaristan ve İtalya’nın olumsuz tutumlarına rağmen Türkiye, Yunanistan, Romanya ve Yugoslavya arasında giriş ve üç bölümden oluşan Balkan Antantı 9 Şubat 1934’te Atina’da imzalanmıştır (Cumhuriyet, “Balkan İtilafı Misakı Dün Atina’da İmzalandı”, 10 Şubat 1934, s. 1). Giriş bölümünde tarafların Balkanlarda barışın güçlendirilmesine katkıda bulunmak istedikleri belirtilmiştir. Antantın birinci maddesinde “*Türkiye, Yugoslavya, Yunanistan ve Romanya, kendilerinin tüm Balkan sınırlarının güvenliğini, karşılıklı olarak, güvence altına alırlar*” ifadesi yer almıştır. İkinci maddede ise “*Yüksek taraflar bu Antlaşmada gösterilmiş olan çıkarlarını bozabilecek olasılıklar karşısında alınacak önlemler konusunda aralarında görüşmeler yapmayı ... yükümlenirler. Onlar, bu Antantı imzalamamış olan herhangi bir başka Balkan ülkesine karşı, birbirine önceden haber vermeksizin, hiçbir siyasal eylemde bulunmamayı ve öteki Bağlı Ta-*

rafların izni olmaksızın, herhangi bir başka Balkan ülkesine karşı hiçbir yüküm üstlenmemeyi yükümlenirler” denilmiştir (Soysal, 2000, s. 462-463). Balkan Antantı’nın Ek Protokolü’nün 2. maddesinde ise, Antant’ın hiçbir devlete karşı yöneltilmiş olmadığına, amacının ise “*Balkan sınırlarını bir Balkan devletince girilecek herhangi bir saldırıya karşı güvence altına almak*” olduğunun altı çizilmiştir. Ek Protokol’ün 3. maddesinde “...eğer Bağutlu Yüksek Taraflar biri Balkanlı olmayan herhangi bir devletin saldırısına uğrarsa ve bir Balkan devleti bu saldırıya o anda ya da sonradan katılırsa, Balkan Antantı’nın hükümleri bu Balkan devlete karşı tümüyle uygulanacaktır” ifadesi yer almıştır. 7. maddesinde ise Antant’ın “*bir savunma aracı*” olduğu belirtilmiştir. Balkan Antant’ına Türkiye ve Yunanistan birer çekince koymuşlardır. Türkiye, SSCB’ye yönelmiş herhangi bir eyleme hiçbir zaman katılmayacağını belirtmiştir. Yunanistan ise amacının yalnızca Balkan devletlerinden gelecek bir saldırıyı karşılamak olduğunu, hiçbir durumda büyük devletlerden birine karşı savaşmayacağını belirtmiştir (Soysal, 2000, s. 464-466). Buradan hareketle Yunanistan’ın İtalya’yı kışkırtmak istemediği, Antant’ı Bulgaristan’dan gelebilecek saldırıya karşı önemseydiği sonucu çıkartılabilir.

11 Nisan 1936’da Türkiye Lozan Boğazlar Sözleşmesi’ne taraf devletlere birer nota göndererek Boğazlarla ilgili yeni düzenleme yapılmasını istediğinde (Cumhuriyet, “Lozan Muahedesinin Boğazlar Meselesi Ahkâmının Yeniden Tetkikini İsteyen Notamız Devletlere Verildi”, 12 Nisan 1936, s. 1), Başbakan Metaksas 21 Nisanda, “*Yunanistan, Boğazları tahkim etmek hususunda Türkiye’nin talebine herhangi bir itirazda bulunmayacaktır*” açıklamasında bulunmuştur (Cumhuriyet, “Boğazların Tahkiki”, 12 Nisan 1936, s. 7). Bunu, 1937-1938 döneminde karşılıklı ziyaretler izlemiştir. Bunlardan ilki İsmet İnönü’nün 24-27 Mayıs 1937’de gerçekleştirdiği Yunanistan ziyaretidir. 25 Mayıs’ta İnönü şerefine verilen yemekte Metaksas, Balkan Antantı’nın, Türk-Yunan anlaşması sayesinde kolaylaştığına dikkat çekmiştir (Cumhuriyet, “İsmet İnönü Gazetemize Mühim Beyanatta Bulundu”, 27 Mayıs 1937, s. 6). Yemek esnasında Atatürk ile İnönü arasında iki telefon görüşmesi gerçekleşmiş, bunlardan ikincisinde Türkiye Cumhurbaşkanı “*Balkan müttefik devletlerinin Balkanlardaki hudutları bir tek huduttur. Bu hududa göz dikenler güneşin yakıcı şuaile karşılaşır...*” mesajını göndermiştir (Cumhuriyet, “Balkan Antantının En Şumüllü ve En Salahiyetli İzahı”, 27 Mayıs 1937, s. 1). 2 Ekim 1937’de Türkiye Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak, Yunan Kralı tarafından da kabul edildiği Atina ziyaretinde, Yunanistan Başbakanı ve Savunma Bakanı Metaksas ile görüşmüştür (Cumhuriyet, “Yunan Kralı, Mareşal Çakmağı Kabul Etti”, 3 Ekim 1937, s. 1, 6). 18-22 Ekim 1937’de Metaksas, Ankara’ya iadeyi ziyarette bulunmuş ve Atatürk tarafından da Çankaya köşkünde kabul edilmiştir (Cumhuriyet, “M. Metaksas Ankara’da Büyük Merasimle Karşılandı”, 20 Ekim 1937, s. 1, 7).

26-30 Nisan 1938’de Celal Bayar, Atina’yı ziyaret etmiştir (Cumhuriyet, “Celal Bayar Bugün Atina’da”, 27 Nisan 1938, s. 1; Cumhuriyet, “Başvekilimiz, Atina’dan Dün Gece Tezahürat İçinde Ayrıldı”, 1 Mayıs 1938, s. 1). Bu ziyaretin ürünü 27 Nisanda Celal Bayar ve Metaksas arasında imzalanmış olan “Türkiye ile Yunanistan Arasındaki 1930 Dostluk, Tarafsızlık, Uzlaşma ve Hakemlik Antlaşması ve 1933 Samimi Anlaşma Paketi’ne Ek Anlaşma”dır. Söz konusu anlaşmanın 1. maddesinde, “...*tarafardan biri, kendinin neden olmadığı bir ya da birkaç devletin saldırısına uğrarsa, öteki taraf, saldıran devleti ya da devletlerin askerlerini, silahlarını, savaş gereçlerini geçirmek, yiyecek, hayvan v.b. sağlamak ve geri çekilen ordularını geçirmek ya da askersel keşiflerde bulunmak üzere kendi topraklarından yararlanmasına, gerektiğinde silahla karşı koyarak tarafsızlığını korumayı yükümlenir*” denilmiştir. Ayrıca duruma çare bulmak için çaba gösterecektir. Anlaşmanın 3. maddesi, “*Bağlı iki Yüksek Taraf, kendi toprakları üzerinde öteki ülkenin esenlik ve güvenliğini bozmak ya da hükümetini değiştirmek amacını güden örgüt ve kümelerin oluşmasına ve yerleşmesine; bundan başka, öteki ülkeye karşı propaganda ya da başkaca herhangi bir araçla savaşım amacını güden kişiler ve kümelerin oturmasına hiçbir zaman olanak vermemeyi yükümlenir*” şeklinde düzenlenmiştir. Şüphesiz bu antlaşmanın Avrupa’daki konjonktürün Balkanlardaki yansımalarından ve Yunanistan’ın bir takım kaygılarından gerekli görüldüğü ifade edilebilir (Soysal, 2000, s. 596-598; Türk Dış Politikası, 2003, s. 355). Nitekim 1930’ların ikinci yarısında Türk-Yunan ilişkilerinde ağırlığın siyasi ve askeri konularda olduğu dikkat çekmektedir. II. Dünya Savaşı’nın başlamasıyla Yunanistan’ın önce İtalya, ardından da Almanya tarafından işgal edildiği düşünülecek olursa, kaygılanmakta haklı olduğu görülecektir.

13 Şubat 1937’de Mustafa Kemal Atatürk’ün Selanik’te doğduğu ev, Selanik Belediyesi tarafından satın alınarak kendisine hediye edilmiştir (Dimitriadis, 2016, s. 23; Cumhuriyet, “Büyük Şefin Doğduğu Ev”, 14 Şubat 1937, s. 1). Vefatı sonrası Yunan basını Atatürk’ü günlerce değil, haftalarca anmış ve ayrıntılı biyografilerini neşretmiştir.¹⁴ Bu yazılarda, “*Balkanlarda huzurun sarsılmaz kaidelerini teşkil etmiş olan*” büyüğünü kaybetmiş Türk halkının matemine, Yunan halkının içtenlikle katıldığı kaydedilmiştir (Akropolis, “Kemal Atatürk”, 11 Kasım 1938, s. 1). “İ Ethniki” gazetesinin ifadesiyle, “*Yunan halkının üzüntüsü derin, art niyetsiz ve samimidir*” (İ Ethniki, “Ekdilosis İlikrinis [Samimi Tezahüratlar]”, 21 Kasım 1938, s. 1).

Sonuç

Lozan Antlaşması, Türkiye ile Yunanistan arasındaki temel problemlere çözüm getirirse de, 1930 yılına kadar iki ülke ilişkilerinde kimi sorunlar yaşanmıştır. Mübadil olan Konstantin

14 Örneğin “İ Ethniki [Ulusal]” gazetesi Mustafa Kemal Atatürk’ün hayatını “İ Katapliktiki Zoi Tu Kemal [Kemal’in Muhteşem Hayatı]” adıyla 11-29 Kasım 1938 tarihleri arasında seri olarak yayınlamıştır.

Arapoğlu'nun patrikliğinde ısrar etmesi, Lozan'dan sonra patrikhanenin statüsü ile ilgili gelişmeleri Yunanistan'ın kabul etmekte zorlandığına işaret etmektedir. Oysa Türkiye patrikhaneyi bir Türk kurumu olarak görmüş ve konuyla ilgili hiç kimseyi içişlerine karıştırmak istemiştir. Dönem içerisinde Türk Ortodoksların lideri Papa Eftim'in Fener'e yerleşme olasılığı Helenleri kaygılandırırken, Yüzelliliklerin Batı Trakya'da inkılaplara karşı ortaya koydukları faaliyetler de Türkiye'yi rahatsız etmiştir. Kimlerin yerleşik sayılacakları ve mübadil malları gibi sorunlar çözüme ulaştırılmadan iki ülke ilişkilerinde normalleşme mümkün olmamıştır.

Diğer taraftan mübadele, her iki ülkede de sosyal, ekonomik ve kültürel değişimlere sebep olmuştur. Mübadeleyle her iki ülke nüfus bakımından homojenleşse ve ulus devlete dönüşse de, yeni kültürel öğelerle tanışmışlardır. İlk etapta mübadelenin yarattığı sorunları çözmek zor olsa dahi mübadiller Yunanistan'da yeni iş kollarının kurulmasını sağlamışlardır. Türkiye'de ise mübadelenin uzun vadede ekonominin büyümesi ve gelişmesinde olumlu etkileri olmuştur. Yine de zorunlu göçün kişilerde sebep olduğu psikolojik travmanın izleri günümüze değin hikâyelerde, romanlarda ve sinema filmlerinde kendini göstermektedir. Batı Trakya mübadelenin etkilerinin en ağır hissedildiği bölgelerden biri olmuştur. Yunan idaresinin bölgeye büyük bir mübadil nüfus yerleştirmesi, Batı Trakya Türklerinin yaşamını zorlaştırmıştır. Batı Trakya Türkleri 1930 yılında dostluk tesis edilinceye değin durumlarıyla ilgili belirsizliklerle boğuşmak zorunda kalmışlardır.

Mustafa Kemal Atatürk'ün liderlik ettiği Türkiye'nin "yurtta sulh, cihanda sulh" ilkesiyle hareket ettiğinin farkında olan Yunanistan başbakanı Venizelos'un, ülkesinde dostluk adına ağırlığını koymasıyla 1930 yılında Türk-Yunan dostluğunun temelleri atılmıştır. Kabul etmek gerekir ki bu dostlukta yeni savaş olasılığının ve 1929 ekonomik buhranının izleri vardır. Özellikle Yunanistan, İtalya'dan ve Bulgaristan'dan algıladığı tehdit sebebiyle Türkiye ile olan sınırlarının güvenliğini sağlamayı çok önemsemiştir. Bunun yanında dostluk döneminde bir takım ekonomik ve kültürel gelişmeler de söz konusu olmuştur. "İkamet, Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması"ndan başlayarak Takas Antlaşmaları ve "Türk-Yunan Ticaret Bürosu"-nun kurulması, karşılıklı olarak ticareti ve her iki ülke ekonomilerini canlandırmaya yönelik adımlardır. Ancak yine de özellikle 1930'lu yılların ikinci yarısında Türk-Yunan ilişkilerinde ağırlık, siyasi ve askeri konulardadır.

Venizelos'un Türklerin Ari ırktan oldukları ile ilgili söylemleri ile Yakın Doğu'da barışa sunduğu katkılar sebebiyle Atatürk'ü Nobel Barış Ödülü'ne aday göstermesi, Balkan Konferansı Başkanı Papanastasiyu'nun bütün Balkanlıların Atatürk'ü kendi ırklarından ve milletlerinden addettiklerine dair sözleri, iki ülke ilişkilerinde geline noktaı ortaya koyması bakımından çarpıcıdır. Kaldı ki Atatürk'ün Selanik'te doğduğu ev de Selanik Belediyesi tara-

findan satın alınarak kendisine hediye edilmiştir. Nitekim Türk-Yunan dostluğu Balkanlarda dostluğun tesis edilmesinin de temeli olmuş, Balkanlardaki barış arayışlarında Türkiye ile Yunanistan birlikte hareket etmişlerdir.

Türkler ve Helenler, yüzyıllar boyunca Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde yan yana yaşamışlardır. Dolayısıyla şarkılar ve yemeklerde de olduğu gibi pek çok ortak kültürel mirasa sahiptirler. Ancak yine aynı sebepten dolayı Türk-Yunan ilişkileri zaman zaman karmaşık bir hal alabilmektedir. Her şeyden önce her iki tarafın da diğerinin toprağında bıraktığı emanetleri vardır. Türk-Yunan ilişkilerindeki dostluk havası, Yunanistan'daki Batı Trakya Türklerinin ve Türkiye'deki İstanbul Rumlarının huzurunu artırmaktadır. İncelediğimiz dönem, iki ülkenin ilişkilerindeki sorunların çözümü için bazen büyük bir sabır ve kararlılığın gerektiğini göstermektedir. İki ülkenin birbirleriyle savaştıktan on yıl dahi geçmeden büyük problemlerin üstesinden gelebilmeleri, istendiği takdirde tüm problemlerin üstesinden gelinebileceğini gözler önüne sermektedir. Bunun için gereken tek şey ise sağduyulu ve barış ilke edinmiş liderlerdir.

Kaynakça / References

Akropolis

Aleksandris, A. (1988). To istoriko plesio ton ellinoturkikon sheseon. *İ Ellinoturkikes Shesis 1923-1987*. Athina, Greece:Ekdosis Gnosi, 33–172.

Anastasiadu, İ. (1982). *O Venizeos ke to ellinoturkiko simfono filias Tu 1930*. Athina, Greece: Ekdosis Filippoti.

Anzerlioğlu, Y. (2009). *Karamanlı Ortodoks Türkler* (2. Baskı). Ankara, Türkiye: Phoenix Yayınevi.

Arı, K. (1991). Mübadele göçmenlerini Türkiye'ye taşıma sorunu ve İzmir göçmenleri (1923-1924). *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 13–46.

Arı, K. (2014). *Büyük Mübadele* (6. Baskı). İstanbul, Türkiye: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Atalay, B. (2001). *Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin siyasi faaliyetleri (1918-1923)*. İstanbul, Türkiye: Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları.

Atatürk'ün söylev ve demeçleri. (2006). Ankara, Türkiye: ATAM Yayınları.

Atina Venizelos Arşiv'inde yer alan, aşağıda numaralarını verdiğimiz belgelere bakılmıştır.

173_040_008, 17_29_142, 173_053_36, 173_060_04

Batı Trakya'nın Sesi

Bayındır Goularas, G. (2012). 1923 Türk – Yunan nüfus mübadelesi ve günümüzde mübadil kimlik ve kültürünün yaşatılması. *Alternatif Politika*, 4(2), 129-146.

Bıyıklıoğlu, T. (1955). *Trakya'da Milli Mücadele* (Cilt: 1). Ankara, Türkiye: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Bozdağlıoğlu, Y. (2014). Türk-Yunan nüfus mübadelesi ve sonuçları. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 180(180), 9–32.

Cumhuriyet

Çakmak, Z. (2007). Yunanistan Başbakanı Panagis Tsaldaris'in Türkiye ziyareti (10-17 Eylül 1933). *Turkish Studies*, 2(4), 1271–1282.

Çakmak, Z. (2008). Venizelos'un Atatürk'ü Nobel Barış Ödülü'ne aday göstermesi. *Erdem*, 52, 91–109.

Delta, P. (1978). *Eleftherios K. Venizelos*. Athina, Greece.

- Diker, H. F. (2019). Selanik Atatürk Evi'nin müzeleşme öyküsü. *Taç*, 12, 48–63.
- Dimitriadis, V. (2016). *Bir evin hikâyesi* (Çev. Gülsün Aksoy Aivali). Ankara, Türkiye: Türk Tarih Kurumu.
- Düstur*
- Egkiklopedia 2002*
- Eleftheriu K. *Venizelu polithike ipothike* (1965). Athina, Greece.
- Embros*
- Emgili, F. (2015). Türk – Yunan nüfus mübadelesinin Türkiye Cumhuriyeti'nin milli iktisadının oluşumundaki etkisi. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 180, 105–121.
- Erdal, İ. Türk basınına göre Ortodoks Türklerin Milli Mücadele'deki tutumu. *Atatürk Yolu Dergisi*, 35-36, 333–343.
- Erdem, N. Lozan Görüşmeleri sırasında Patrikhane meselesi karşısında Patrik Meletios'un Yunan kaynaklarına yansıyan yaklaşımı. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 16(33), 105–134.
- Erdem, N. (2013). Yunan Milletvekili Makkas'ın Mustafa Kemal ile 6 Mayıs 1931'de gerçekleştirdiği görüşmeye dair raporu. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 12(24), 181-194.
- Eren, H. (1995). *Batı Trakya Türkleri*. (Basılmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, Türkiye.
- Fotoğraflarla Atatürk* (2. Baskı) (2015). Ankara, Türkiye: ATASE Yayınları.
- Garbi Trakya muallimlerine talimatname* (1934). Gümülcine, Yunanistan: H. Apturrahman & M. Ethem Matbaası.
- Gatopulu, D. (2000). *Andreas Mihalakopoulos*. Athina, Greece: Eteriya Meletis Ellinikis İstorias.
- Gonatas, S. Ep. (1958). *Apomnimonevmata*. Athina, Greece.
- Grigoriadis, F. (1972). *İstoria tis sighronis elladas 1909-1940* (Tomos). Athina, Greece: Ekdosis Kendrinos.
- Güllü, R. E. (2017). *Patrik Meletios Metaksakis ve İstanbul Rum Ortodoks Patrikhanesi (1921-1923)*. İstanbul, Türkiye: Ötüken Yayınları.
- Gürboğa, N. (2016). Türk – Yunan nüfus mübadelesi ve devletin mübadil Romanlara ilişkin söylem ve politikaları. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(1), 109–140.
- Güven, U. Z. (2018). Geleneksel ile güncel Arasında, tanıdık ama farklı: Rebetiko müzik performansları üzerine etnografik bir çalışma. *Uluslararası Hakemli Müzik Araştırmaları Dergisi*, 12, 25–46.
- Hering, G. (2004). *Ta politika kommata stin ellada 1821-1936* (Tomos: 2). Athina, Greece: Ekdosis Morfotiko İdrima Ethnikis Trapezis.
- Hirschon, R. (2005). *Mübadele çocukları* (Çev. Serpil Çağlayan) (2. Baskı). İstanbul, Türkiye: Tarih Vakfı.
- İ Ethniki*
- İ İstoria*
- Kavaf, S. A. (2015). *Sosyal ve kültürel değişimler açısından doğurduğu sonuçlar itibarıyla Lozan mübadilleri: Nevşehir örneği*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, Türkiye.
- Kıçıkis, D. (1981). *İstoria Tu Ellinoturkiku Horu 1928-1973*. Athina, Greece: Ekdosis Estia.
- Kopar, M. (2018). Erken Cumhuriyet döneminde demografik restorasyon: Lozan mübadilleri. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(16), 292–311.
- Kostas, H. (2002). *İstoria tis neoteris elladas 1821-1941*. Athina, Greece: Ekdosis Diyorasis.
- Levent, S. Zorunlu göçe ilişkin belleğin oluşmasında filmlerin katkısı: dedemin insanları ve bir tutam baharat filmlerinin alımlanması. *Moment Dergisi*, 3(2), 436–466.
- Macar, E. (2003). *Cumhuriyet döneminde Rum Patrikhanesi*. İstanbul, Türkiye: İletişim Yayınları.
- Meray, S. L. (1969). *Lozan Barış Konferansı – tutanaklar, belgeler* (Takım I, Cilt: I, Kitap:I). Ankara, Türkiye: Ankara Üniversitesi Basımevi.

- Moiras, L. (2006). *1909 Gudi Darbesinin Türk ve Yunan kamuoyuna yansıması*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, Türkiye.
- Nanakis, S. A. (1988). *İ Hiriyu u ikumeniku thronu ke İ eklogi tu Metaksaki 1918-1922*, Aristotelio Panepistimio Thessalonikis, Sholi Theologiki, Didaktori Diyatriti.
- Nevşehir mektepleri Dersaadet eforiasının yüzüncü sene-i devriyesi (1820-1920) (1920). Dersaadet, Türkiye: Anatoli Matbaası.
- Özel, S. (2002). Atatürk dönemi Türkiye Yunanistan ilişkileri. *Türkler, Cilt: 16*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 643–653.
- Panayotidis, N. M. (1995). *Musulmaniki Miyonotita ke ethniki sinidisi*. Aleksandrupolis, Greece: Ekdosis TEDK.
- Pavlidis, A. (1997). *Yunan kaynaklarına göre mübadele meselesi*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, Türkiye.
- Psomiadis, H. İ. (2004). *İ Telefeyu fasi tu Anatoliku Zitimatos*. Athina, Greece: Ekdosis Efesos.
- Sakallı, F. (2015). Türk hikâyesinde mübadele. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(4), 101–116.
- Sirigos, A. M. (2015). *Ellinoturkikes shesis*. Athina, Greece: Ekdosis Pataki.
- Soysal, İ. (1985). *150'likler*. İstanbul, Türkiye: Gür Yayınları.
- Soysal, İ. (2000). *Türkiye'nin siyasal andlaşmaları* (3. Baskı). Ankara, Türkiye: Türk Tarih Kurumu.
- Süar, S. (2014). Yunan sinemasında Türk – Yunan nüfus mübadelesi. *Mübadil Kentler: Mekân ve İnsan* (Editör Müfide Pekin). İstanbul: Lozan Mübadilleri Vakfı Yayınları. 177-203.
- Şimşek, H. (2007). İkamet, Ticaret ve Seyrisefain Mukavelenamesi'nin feshi ve Yunan uyruklu Rumların sınır dışı edilmeleri (1964). *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 5(1), 237–260.
- Tanör, B. (2006). *Kurtuluş – kuruluş* (7. Baskı). İstanbul, Türkiye: Cumhuriyet Kitapları.
- TBMM Gizli Celse Zabıtları*
- TBMM Zabıt Cerideleri*
- TC Resmi Gazete*
- Trakya (Batı Trakya'da Yayınlanmıştır)*
- Turgay, N. Ö. (2017). İkidilli Türkçe / Rumca şarkılarda ortak kelimeler ve güftelerde anlam. *Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, 2(29), 425–443.
- Türk dış politikası* (2003) (Editör: Baskın Oran) (Cilt: 1). İstanbul, Türkiye: İletişim Yayınları.
- Uysal, M. (2007). *1930-1938 dönemi Türkiye – Yunanistan ilişkileri*. (Basılmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul, Türkiye.
- Üçüncü, U. (2014). Fener Rum Patriği IV. Meletios'un İstanbul'dan çıkarılması. *Tarih Okulu Dergisi*, 7(9), 197–232.
- Vamvakas, P. K. (1986). *Peri tin apeletherosin tis ditikis thraki*. Athina, Greece: Ekdosis İapetos.
- Veremis, T. (2003). *İstoria ton ellinoturkikon sheseon 1453-2003*. G' Ekdosi, Athina, Türkiye: Ekdosis İ. Sideris.
- Yalçın, E. (2012). Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin ekümenikliği tartışmaları ve gerekçeler. *Atatürk Yolu Dergisi*, 50, 479–514.
- Yarın (Batı Trakya'da Yayınlanmıştır)*
- Yeni Adım (Batı Trakya'da Yayınlanmıştır)*
- Yeni Gün*
- Yıldırım, B., & Kayıcı, H. (2016). Balkan Savaşları öncesi Batı Trakya'nın idari ve demografik durumu. *Dünden Bugüne Batı Trakya Uluslararası Sempozyumu Bildiriler*. İstanbul, Türkiye: Tük Ocakları İstanbul Şubesi Yayını, s. 42–63.
- Yıldırım, S., & Sofuoğlu, A. (2010). *Siyasi faaliyetleriyle Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İstanbul Rum Patrikhanesi*. Ankara, Türkiye: KÖKSAV Yayınları.
- Zengin, C. (1998). *Türkiye ve Yunanistan devletleri arasında mübadele meselesi ve kamuoyu (1918-1930)*. (Basılmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul, Türkiye.